

GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ESKİÇAĞ TARİHİ ANABİLİM DALI

**ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN DİNİ İNANÇ VE
ADETLERİ**

MASTER TEZİ

Tez Danışmanı:

Yrd. Doç. Dr. İlhami DURMUŞ

Hazırlayan:

Roza ABDYKOULOVA

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne.....
.....ait.....
..... adlı çalışma, jürimiz tarafından
.....Anabilim/Anasanat
Dalında DOKTORA/SANATTA YETERLİK/LİSANS TEZİ olarak kabul
edilmiştir.

(imza)

Başkan

Akademik ünvanı, Adı Soyadı

(imza)

Üye

Akademik ünvanı, Adı soyadı

(imza)

Üye

Akademik ünvanı, Adı Soyadı

ÖZET

Bu çalışmamızda bozkır coğrafyasındaki kavimlerin dinî inanç ve örf-âdetlerine dair bir araştırma yapmaya çalıştık.

Bozkır adı verilen alan, çok geniş sahayı kapsamaktadır. Bu Mançurya'dan Macaristan'a kadar uzanmaktadır.

Bu bozkır alanına giren Orta Asya bölgesindeki dinî inanç ve örf-âdetleri üzerine araştırma yaptık.

Eskiçağ döneminde Türklerin dinî inancının temelini Göktanrı oluşturmuştur.

Türklerin örf-âdetlerinden; kurban kesme, ölü gömme ve kutsal sayılar üzerinde incelemede bulunduk. Bu âdetler üzerine günümüzde de uygulanan bölgelerden Orta Asya, İran, Anadolu, Kafkasya, Karadeniz bölgelerinde uygulama şekillerine örnekler ve açıklamalarda bulunduk. Bu âdetler günümüze kadar gelmiştir.

SUMMARY

In this thesis, we tried to research religious confidences, usage and custom in the geography of steppe's people.

The region which name's steppe is contained very wide fields, from Manchurian to Hungary.

In this area, we made an investigation about religious confidences, usage and custom of central Asia.

In the antiquity foundation of Turkish religious confidences had been formed by "Göktanrı".

We tried to investigate the usage and customs of Turkish people; to kill as a sacrifice, a burial and sacred numbers.

We tried to give specimens about these customs at Central Asia, İran (Persia), Anatolia, Caucasia and Black Sea, that came at to these days. These customs are still being applied at the moment.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iii
SUMMARY	iv
KISALTMALAR CETVELİ	viii
ÖNSÖZ	ix
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM : BOZKIR COĞRAFYASI, BU COĞRAFYADA YAŞAYAN ESKİ KAVİMLERİN İNANCINA GENEL BİR BAKIŞ. ANİMİZM, FETİŞİZM VE TOTEMİZM İNANÇLARI HAKKINDA MİTOLOJİK RİVAYETLER.....	5
A - BOZKIR COĞRAFYASI	5
B - ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANCINA GENEL BİR BAKIŞ ANİMİZM, FETİŞİZM, TOTEMİZM	6
1 - Eski Bozkır Kavimlerinin İnancına Genel Bir Bakış	6
2 - Animizm, Fetişizm, Totemizm ve Uygulama Şekilleri.....	8
C - ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANÇLARI HAKKINDA MİTOLOJİK RİVAYETLER	12

1 - Dünyanın Yaradılışı.....	12
2 - Kıyamet Anlayışı.....	14
3 - Atalar Kültü	16
4 - Tanrılar ve Ruhlar	18
II. BÖLÜM :ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANCI	21
A - TOTEMİZM	21
B - ŞAMANİZM	24
1 - Şamanizmin Tanımı	24
2 - Şaman Kelimesinin Kökeni Meselesi	25
3 - Şamanlar.....	28
4 - Eski Bozkır Topluluklarında Şamanizm	30
C - GÖKTANRI İNANCI	35
III. BÖLÜM : ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN DİNİ İNANÇLARIYLA	
İLGİLİ ADETLER.....	37
A - KURBAN KESME.....	37
B - KUTSAL SAYILAR	39
C - ÖLÜ GÖMME VE DEFİN ŞEKİLLERİ	41

IV. BÖLÜM : ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANCININ	
GÜNÜMÜZ BOZKIR TOPLULUKLARININ	
İNANCINDAKİ İZLERİ.....	44
A - BOZKIRLARIN DOĞUSUNDA YAŞAYAN TOPLULUKLARDA	
ESKİ İNANÇLARIN İZLERİ.....	44
1 - Sibiryaya Topluluklarında Eski İnançların İzleri.....	44
2 - Orta Asya Topluluklarında Eski İnançların İzleri	45
B - BOZKIRLARIN BATISINDA YAŞAYAN TOPLULUKLARDA	
ESKİ İNANÇLARIN İZLERİ	47
1 - Karadeniz'in Kuzeyinde Yaşayan Topluluklarda Eski	
İnançların İzleri.....	47
2 - Kafkaslarda Yaşayan Topluluklarda Eski İnançların	
İzleri.....	49
3 - İran ve Anadolu'da Yaşayan Topluluklarda Eski	
İnançların İzleri.....	50
SONUÇ.....	52
KAYNAKÇA.....	54
SÖZLÜK.....	71
LEVHALAR	

KISALTMALAR CETVELİ

AN SSR : Akademii Nauk Sovetskiy Sosyalistiçeskiy Soyuz
Respublik, SSCB İlimler Akademisi

SA : Sovetskaya Arheologia , Sovyet Arkeooljisi

SE : Sovetskaya Etnografya, Sovyet Etnografyası

İzd : İzdatelstvo, Yayın

M : Moskva, Moskova

L : Leningrad, Leningrad

AN KİRG SSR : Akademii Nauk Kirgizskoy Sovyetsko Sosyalistiçeski
Respublik, Kırız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler
Akademisi

İZD. POLİT. : İzdatelstvo Politçeskoy literaturı, Siyaset edebiyat
LİTER yayını.

KNİGOİZDAT : Knigo izdatelstvo, Kitap yayını.

ÖNSÖZ

Geniş saha olan bozkır coğrafyasındaki kavimler içinde en fazla rolü oynayanlardan biri Türklerdir. Eski Türklerin dinî inancını Göktenrı oluşturmaktadır. Bu dinî inançlarıyla ilgili olarak, kurban kesme, ölü gömme ve benzeri adetlerin incelemeye çalıştık. Bu âdetlerin günümüze kadar gelen parçalarına uygun açıklamalar yaptık.

Bozkır coğrafyasındaki kavimlerden biri olan eski Türklerin dini inancı ve örf-âdetlerini araştırmaya yönelirken, bu konuda sayın hocam Yrd. Doç. Dr. İ. Durmuş'un her zaman olduğu gibi, büyük ölçüde teşvik, destek ve yardımlarını gördüm. Ayrıca, TTK uzmanlarına ve arkadaşlarıma yaptıkları destekleri için teşekkürlerimi sunarım.

GİRİŞ

Bilindiği gibi eski Türklerin dinî inançları çok fazla araştırılmamış, hâttâ bu konu üzerine bir monografi çalışması bile yapılmamıştır. Böyle bir çalışma yapılamamasının bir çok nedeni vardır. Bunlardan bir tanesi, konuyla ilgili malzemenin yetersizliğidir.

Yapılan araştırma sonucu görüleceği üzere, eski Sovyetler Birliği zamanındaki araştırmacıların konuyla ilgili vücuda getirdikleri tek ilmî etnografik makaleler, arkeolojik kazılar sonunda verdikleri raporlardır. Bu da yapılacak olan araştırmada daha çok başvurulabilecek malzemelerin bu raporlar olduğunu gösteriyor. Bunların dışında rivayet, menkıbe, destanlar da kullanılabilecek malzemeler arasındadır. Bu kısıtlı malzemeyle konuyu doğru olarak ortaya koyabilmenin güçlükleri meydandadır. Jean Paul Roux'un dediği gibi, "geniş bilgi alanlarını tetkik etmekten kaçınıldığı sürece, Türklerin ve Moğolların dini konusundaki bilgileri ilerletmek olanağı yoktur"¹. Yalnız bozkır coğrafyasındaki Türklerin dini üzerine hiçbir monografinin olmaması, bu konu üzerinde ilginin çekilmediği anlamına gelmez. Türklerin geçmişte göçebe ve yarı

¹ ROUX, J.P.: Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul 1994, s. 111.

göçebe kültüre sahip olması, coğrafik açıdan devamlı yer değiştirmeleri, konuyu araştırırken mekan olarak sınırlandırmakta güçlükler çekmektedir.

"Türklerin müslüman olmadan önceki geleneksel dinleri konusu, XIX. yüzyılın ikinci yarısından bu yana, başta Batılı ve özellikle Rus araştırmacılar olmak üzere bazı araştırmacıların dikkatini çekmiştir"². Türkiye'de Türklerin İslâmiyeti kabul ettikten sonraki dönemleri "İslâm Tarihi" konusunda yapılan araştırmalar belli bir senteze ulaştırılamamıştır. Dinler tarihi üzerine dünyada yapılan araştırmalarda dahi eski Türk dini hakkında bilgiler çok kısıtlı ve yetersizdir. Oysa ki, konu bir senteze ulaşacak duruma gelmiştir.

"Türk ve Moğol toplumlarının diniyle ilgili eskilere uzanan bir dönemin araştırılmasının ve deyim yerinde ise, arkeoloji ve etnografya arasında bir köprü kurma gerekliliği ortaya çıkmaktadır".³ Arkeolojik kazı sonucu yazılan raporlarla etnografik kaynakların birbirini tamamlamasına dikkat çekiliyor.

Herhangi bir milletin din, dini inanç ya da felsefi düşüncelerini araştırırken, o milletin sosyo-ekonomik, siyasî kültürel yapıları da dikkate alınmalı. Aynı anda "dünyada hiçbir kavim eski kültürlerle ilgilerini tamamen kesmediği, ona ait bazı unsurları olduğu gibi bazılarını da yeni kültürün kalıplarına uydurarak muhafaza ettikleri bilinen sosyolojik bir vakıa olduğu

²GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H. : Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi, Ankara, 1994, s. 10.

³ROUX, J.P.: a.g.e., s. 38.

gerçektir"⁴. Çok eskilere dayanan dinî inançlara ait parçalar, kalıntıların bir kısmı, hayatta uygulanmaktadır. Bunlar araştırmacıda, bu kalıntıların günümüze kadar uygulanmasında en fazla neden olan nedir? Asıl güç nerede yatıyor? gibi soruları yaratmaktadır. Bu sorular da bazıları tarafından temel dinler olarak, bazılarının görüşüne göre felsefi bir düşünce olarak adlandırılmaktadır. Böylece "din" unsurunun kapsamlarına da dikkat çekmek gerekmektedir. Rus araştırmacı Tokarev'in görüşü gibi, din üzerine sistematikleşme veya sınıflara ayırma ilimde bu zamana kadar yerini almamıştır⁵. Bu, konuyu araştırmada güçlük yaratmaktadır. "Zira bir toplumun dinî tarihini en iyi anlamak, onun dinî sosyal psikolojisine nüfus suretiyle mümkündür"⁶. Hiçbir din ya da felsefî düşünce kendiliğinden ortaya çıkmamıştır. O zamanın ve mekanın verdiği sosyal, kültürel hayat şekliyle mekandaki insanların manevî düşünce, görüşlerinden yuvarlanarak vücuda gelmiştir. Tabiat üstü kuvvetler altında çok güçsüz kalmaları bunun bir dalını oluşturmaktadır.

Din araştırmacıları, genel olarak dinî ve temel dinleri sistematikleştirmeye çalışmışlardır. İlk önce temel dinler olarak, Comte Auguste fetişizmi, politeizmî, monoteizmi, Frobenius, animalizmi, manizmi, solyarizmi; Thomas Ahelis, fetişizmi, şamanizmi, politeizmi, Cornelius Tile, tabii dinler ve etik dinler olarak Max Müller, coğrafik ya da etnik olarak ayırmışlardır⁷. SSCB

⁴ OCAK, A.Y.: Bektaşî Menakıbnamelerinde İslam Öncesi İnanç Motifleri, İstanbul, 1993, s. 18.

⁵ TOKAREV, S.A.: Ranniye Formı Religii, Moskva, 1990, s. 14.

⁶ GÜNAY, Ü - GÜNGÖR, H.: a.g.e, s. 16.

⁷ TOKAREV, S.A.: Ranniye Formı Religii, Politizdatelstvo, Moskva, 1990, s. 14-16.

İlimler Akademisi "Din ve Ateizm Tarihi" üzerine müzeler de sergi yayınlarken, genel olarak üçe ayırmıştır. İlk önce insan tarihinde dinsiz dönem pitekanthrop, sinantropoların hayat tarzıyla tanıştırıyor. İkincisi, dinî görüşlerin ortaya çıktığı dönem M.M. Gerasimov'un rekonstruksiyonu Teşik-Taş mağarasından bulunan iskelet, bizonlar tasviri, geyik, gergedan figürlerinden hem inanç hem de avcılık görünmektedir. Üçüncüsü, erken uruglar cemiyetinde din olarak ayırmışlardır ⁸.

İnsan hayatında tarih boyunca dinî inanç önemli unsurlardan biri olmuştur. Yalnız, "din bir inançtır, fakat her inanç din değildir"⁹ dendiği gibi bazı inanç şekillerinin din olup olmadığı tartışmalıdır. Kadimî milletlerden biri olan Türkler de, geçmiş tarihinde birçok inanç ve dinî inançları, özellikle eskiçağ döneminde uyguladıkları inanç şekli şamanizmin Türklerin dini olup olmadığı araştırmacılar arasında sözkonusu olmuştur. Bu konuyu araştırmakta, coğrafi sınır olarak alınan "bozkır" deyiminin sınırlarını çizme, o sınırdaki yaşayan kavimlerin dinî inanç ve örf-adetleri, özellikle Türk kavimlerinin dinî inanç ve örf-adetlerinin hayattaki uygulanma şekli üzerinde durulacaktır. Amaç, Türkçe ve Rusça kaynaklardan kullanarak, yeni bilgiler edinmek...

⁸"Novaya Vıstavka Muzeya İstorii Religii i Ateizma", Proishojdenie Religii, SE, 1959, II, s. 145-146.

⁹ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 7.

I. BÖLÜM : BOZKIR COĞRAFYASI, BU COĞRAFYADA YAŞAYAN ESKİ KAVİMLERİN İNANCINA GENEL BİR BAKIŞ. ANİMİZM, FETİŞİZM VE TOTEMİZM İNANÇLARI HAKKINDA MİTOLOJİK RİVAYETLER

A - BOZKIR COĞRAFYASI

Bozkır coğrafyası olarak adlandırılan ve eskiden Türklerin yaşadığı bu bölgenin sınırlarının nerelere kadar uzandığı hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar bozkır coğrafyası denilince: Doğu Türkistan, yani Kurulun Dağları (Karanlık Dağlar), Altın Dağ ve Altay Dağları arasında kalan ve şu an Uygurların oturduğu, Çin'e bağlı Sinkiang Uygur Özerk Bölgesi'ne kadar olan yerleri, bazıları ise, eski SSCB'ye bağlı Türk Cumhuriyetlerinin bulunduğu Tyan-Şan ile Aral Gölü arasındaki Batı Türkistan'ı, bazıları da, ikisini birleştirip, hâttâ daha da genişleterek, kuzeyde kutup yöresini de içine alacak şekilde Sibiry'a'yı, Moğolistan'ı, güneyde ise Tibet, Nepal, Afganistan'ı bu sınırlar arasında göstermişlerdir. Bunun nedeni, Orta Asya kavramı ile Merkezi Asya kavramının birbirine karıştırılmasından kaynaklanıyor. Bazı araştırmacılara göre, "Orta Asya, Doğuda Orhun, Tula ırmakları, Batıda Aral Gölü, Kuzeyde Lena Nehri, İrtiş boyları, Orta Yenisey sahası, Güneyde Talas, Sır-Derya boylarını

içine almaktadır"¹. Orta Asya deyiminin zaman geçtikçe coğrafi mekanı da değişmiştir. Orta Asya kavramının geçmişine bakılınca, eskiye rağmen coğrafi açıdan kapladığı mekan küçülmüş gibi görünmektedir. Türkiye'deki araştırmacıların Orta Asya sınırlarını farklı ele almaları, bu kavramın kullanılmasında çelişkiler yaratıyor. Bu da gösteriyor ki, Orta Asya deyimini geçmişten günümüze kapsamlı bir şekilde incelenmelidir. Yukarıda açıklandığı üzere, bozkır coğrafyasının sınırları araştırmacılar tarafından farklı farklı gösterilmektedir. Araştırmacı Taner Tarhan'a göre, bozkır coğrafyasını Güney Rusya, Kafkasya, Kazakistan, Orta Asya, Altay, Uzak Doğu oluşturmakta. Orta Asya deyimini ise, Cungarya, Pamir, Türkistan, Aral bölgesi oluşturmaktadır ².

B - ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANCINA GENEL BİR BAKIŞ ANİMİZM, FETİŞİZM, TOTEMİZM

1 - Eski Bozkır Kavimlerinin İnancına Genel Bir Bakış

Eskiçağda bozkır coğrafyasında yaşayan kavimler ve etnik grupların dinî inancı, kültürü, sosyo-ekonomik durumu tek bir toplum gibi ele alınmaz. Burada yaşayan kavimler, kültür yönünden birbirlerinden farklıdırlar. İşte bu bozkır coğrafyasında yer alan Türklerin ataları olan proto-Türklerin eskiçağ dönemindeki dinî inanç ve örf-âdetlerini çok geniş kapsamlı bir araştırma konusu olmasına rağmen, konu üzerine incelemelerde bulunurken, onlara komşu

¹ GÜNAY, Ü. ve GÜNGÖR, H.: a.g.e, s. 18.

² TARHAN, T.: "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", İÜEFTD, İstanbul, 1970, s. 17-38.

kavimlerin de inanç ve örf-âdetlerine, kültürüne değinmek zorunda kalınmaktadır.

Orta Asya bölgesindeki etnik gruplar, komşuları olan doğuda Çin mitolojisine, güneyde Hint-Tibet budizmine, batıda Zerdüştizm kültürlerine yavaş yavaş tesir ediyorlar, kendileri de yerli kültürlerden müteessir oluyorlardı³. Bunların dışında bazı araştırmacılar tarafından temel dinler olarak adlandırılan animizm, totemizm, fetişizm, şamanizmden de etkilenmişlerdir. Bu dinî inançların ortaya çıkışının sebebi de, tabiat olayları karşısında güçsüz kalmaları yüzündendir. Bu eski çağlarda bütün kavimler için geçerlidir. Fakat, zaman geçtikçe anlaşıldığı üzere, eğer kavimler kendi örf-âdet, geleneklerine uymayan dinî inanca sahipler ise, o inancı uzun zaman sağlam olarak devam ettirmeleri ve yaşatmaları mümkün değildir. Böylece bu temel dinlerin herhangi birisi, Türk milletinin kültürüne, örf-âdetine tam olarak uymadığını göstermektedir. Aynı zamanda temel dinler arasında bazı ortak noktalar da olabilir mi? Eğer varsa neden kaynaklanıyor? sorusu ortaya çıkıyor. Bunların ortak noktalarını araştırmak ne kadar zor ise, aynı dini uygulayan bir çok kavimlerdeki farklılıklarını araştırmak da o kadar zor⁴.

Dinleri ilmi şekilde sınıflara ayırmak için aşağıdakileri karşılaması lazım: Din belirtileri temelinde oluşmalı, bu belirtiler açık, analiz edilecek şekilde olmalı. Dinin insanlığın sosyal hayatında rolü olmalı. Dinin ortaya çıkış şekline

³ İNAN, A.: Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Ankara, 1955, s. 3.

⁴ Pervobitnaya Religia: İstoria Religii, "Polza", Moskva, 1909, s. 2.

dayanmalı⁵. Araştırmacı Semenov'a göre, ilkel dinlerde belâ, korku hakkındaki görüşler ve bunları kaldırmak için uğraşmalar vardı. Kötülük ise, bu düşünce sınıflara ayrılmış cemiyet zamanında ortaya çıktığı ve aslında dinin esas kökünü tabiat önünde insanoğlunun güçsüz olmasına dayanmaktadır^{6*}.

Eski bozkır coğrafyasındaki kavimler arasında kültür alışverişleri olmuştur. Özellikle Türk kökenliler ile Fars kökenliler arasında uyguladıkları dinî inanç ve kültürleri arasında yoğrulma mevcuttur.

2 - Animizm, Fetişizm, Totemizm ve Uygulama Şekilleri

Bazı araştırmacıların görüşüne göre Fetişizm, Animizm, Totemizm, Şamanizm temel din olarak görülmektedir. Bunların temel din olup olmadığı konusuna girmeden önce, genel olarak "din" hakkında açıklama yapılmalıdır. Çoğu araştırmacılara göre, genel şekilde din-sosyal görünüşüdür. Dinî görüşler hiçbir zaman şahsi faaliyet ve yaşamla sınırlanmaz. Muhakkak sosyal düzenin bir faktörünü oluşturur. Din-insanın tabiyat üstüyle olan mücadelesidir. Rus araştırmacısı Tokarev'e göre din, sadece insanların Tanrı'ya davranışı değil,

⁵ TOKAREV, S.A. Rannie Form, Religii, İzdatelstvo Politiceskoy Literaturı, Moskva, 1990, s. 39.

⁶ SEMENOV, Yu. İ.: "O Suşnosti Religii", SE, No. 2, İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1980, s. 49-50.

* Semenov'un "O Suşnosti Religii" (Dinin Özü Hakkında) adındaki makalesini yazmasına en çok iten sebep, S.A. Tokarev'in "Sosyal Görünüşte Din" adlı makalesi neden olmuştur. Müellif ilmî makalesinde dinin temelini dinî düşüncelerin özü mü, yoksa Allah'a inanma mı oluşturuyor dediği S.A. Tokarev'in yanıtlamasına cevap olarak kendi görüşünü ortaya koymaktadır.

Tanrı hakkında görüşleri nedeniyle insanların birbirine davranış şeklidir. Yalnız, bu görüş diğer bir Rus araştırmacı Semenov'a göre, tam bir açıklama değildir. Çünkü ona göre, ilkel cemaat döneminde Tanrı hakkında düşünce yoktu. Sadece tabiat üstü güç, kuvvetlere inanma vardı⁷. Buradan şu problem çıkmaktadır. Bu tabiat üstü felsefî düşünceler ne zaman meydana çıkmaktadır sorusuna da şu şekilde cevap verilmektedir. Din, sınıflara ayrılmış cemiyet zamanında gelişmiştir. İlkel toplum zamanında mevcudiyet yoktu⁸. Marks, Engels, Lenin'in çalışmalarında vurgulanan, insanoğlunun geçmişten günümüze kadar olan gelişmesi, beş basamakta ele alınmıştır. İlkel toplum, sınıflara ayrılmış cemiyet, Feodalizm, Kapitalizm, Komünizm. Yukarıda temel dinler olarak bahsedilenler, ilkel toplumda ortaya çıkmıştır. Böylece genel olarak dinleri Rus araştırmacısı C.A. Tokarev, üçe ayırmaktadır. 1. Kabile (soy, sülale) kültürleri; 2. Millî ve devlet dinleri; 3. Dünya dinleri⁹. Demek ki, Tokarev'e göre totemizm, animizm, fetişizm dinden daha ziyade kültürlerdir. Çünkü bunlar dini sınıflandırma temelinde yeri (büyük yeri) oluşturmamalıdır. Araştırmacı Popov'a göre de, din, ruh hakkında düşüncenin olduğu dönemde meydana gelir¹⁰. Animizm inancı, tabiatı canlı sanmadır. Her şeyin ruhu var zannetmektir. Bu düşünce animizmin temelini oluşturmaktadır. Marksizm, dinin temelini oluşturanı insan aklı dışında buluyor ve arıyor.

⁷ Semenov, Yu. I.: a.g.e., s., 50-51.

⁸ Semenov, Yu.I.: a.g.e, s. 51.

⁹ TOKAREV, S.A. Ranniye Formı Religii, Moskva, 1990, s. 58, s. 32.

¹⁰ Popov, A.A.: "Perejitki Drevnih Doreligioznih Vozzreniy Dolganovna Prirodu", 1958, SE, Moskva, s. 80.

Tylor'a göre, ilkel kavimler uyku, rüya, bayılma, ölüm, bitkilerin canlanması ve kuruması gibi hallere bakarak bedenden ayrı bir ruh kavramını kabul etmişler ve bunu cansız eşyaya da yaymışlardır. G.V. Plehanov ise, animistik elemanlar, herhangi bir dinde daima yer almıştır demektedir¹¹. Demek, dinin gelişmesi animistik düşüncesiz olmadığına göre, dinleri sistemleştirirken, onun ayrı bir bölümü oluşturması gerekmez.

Fetişizm de, her türlü dinin daimî elemanlarından biridir. Din tarihinde uluslararası görüştür. Bunda tapınılacak eşyanın dış görüntüsü değil, insanoğlunun tabiat üstü dünyasıyla muamelesidir¹². Schultz'ye göre de her şeye karşı saygı ise, Stenberg'e göre dünyadaki cansızlara karşı saygıdır. Daha tam açıklamayı Taylor, Spenser, Schurz vermektedir. Onlara göre fetişizm, eşyaya olan saygı değil, onun içindeki ruhuna olan saygıdır. Herhangi bir taş âlet, hayvan derileri, insan şeklini gösteren bebekler, fetiş olabilir.

Görüşlere göre, temel inançlardan birini oluşturan totemizmin menşei, Avustralya klanlarının menşei dini olarak kabul edilen sistemde de müşterek bir "ataya" bağlanma inancı mevcuttur. Böylece aynı klana mensup olanlar, o klanın atası kabul edilen totem hayvanı veya bitkinin soyundan gelmiş kabul edilmektedir¹³. Burada hayvan ve bitkileri gözlerinde son derece büyütmeakteler. Totemizmin prensipleri, Avustralya'nın coğrafi şartlarına

¹¹ PLEHANOV, G.V.: O Religii i Tserkvi, Moskva, 1957, s. 177.

¹² TOKAREV, S.A.: Ranniye Formı Religii, Moskva, 1990, s. 32-33.

¹³ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 93.

göreydi. Aynı anda totem öldürülmezdi, aynı toteme bağlı olan kadınla da cinsi ilişkide bulunulmazdı.

Totemizmin din olup olamayacağı düşüncesi araştırmacıların dikkatini daha çok çekmiştir. W. Koppers, Djems Frezer'e göre din değildir¹⁴. Emile Durheim'e, Freud'a göre de bir dindir. Menşei Avusturalya olan totemizmle ilgili hem arkeolojik hem de etnografik kaynaklar mevcuttur¹⁵.

Araştırmacılar arasında Totemizmin Türklerin dini olup olmadığı tartışması geçmişte sözkonusu olmuştur. Türklerde Totemizmi hatırlatan bazı şeyler olsa da, bunlarda totem inancının olduğunu söylemek zordur, ancak komşu kavimlerden geçtiğini İ. Kafesoğlu savunmaktadır¹⁶.

Eski Türk dininde hayvanlara verilen önem, zamanında yıldızlara ait tasavvurlara bağlı olarak hayvanlarla temsil edilmesidir. Bu suretle on iki hayvanlı Türk Takvimi de ortaya çıkmıştır. Bu hayvanlar; fare (sıçan), ud (inek), pars, tavşan, lu (ejderha), yılan, yond (at), koy (koyun), biçin (maymun), tavuk, it (köpek), tonguz (domuz), J.P. Roux, bu takvim Çinlilere ait olduğu görüşündedir. Türk araştırmacı O. Turan da Türk kökenli olduğu görüşündedir¹⁷. Eski Türklerde önemli rolü oynayan hayvanlara kurt, at, geyik girmektedir. Geyik, Kırgız rivayetlerinde büyük rol oynamıştır. Buna örnek, günümüzdeki yazarların

¹⁴ ZELENIN, D.K.: "Problema Pervobitnoy Religii", 1937, No. 4, İzd. AN SSSR, s. 9.

¹⁵ "Novaya Vistevke Muzeya İstorii Religii İ Ateizma", SE, 1959, .2, s. 146, Proishjdenie religii.

¹⁶ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Kültür Bak., Yay. Ankara., 1980, s. 18.

¹⁷ ROUX, J.P.: a.g.e., s. 16.

eserlerinde geyikle ilgili rivayetlere çok sık rastlanmasındır. Komşu olan Kazak folklöründe, örneğin "Bayan hakkında rivayet", "Kozı-Körpeş ve Bayan-slu" masallarında bahsedilir¹⁸. Geyiğin önemsenmesi, belki de o zamandaki en önemli işin avcılık olmasındandır. Bu ren (bir cins geyik) yetiştirme menşei N.İ. Vavilov'a göre Sayan bölgesidir; Sayan ve Tunguslarda¹⁹. Bunlar avcılıkla uğraşmış olabilir. Altay şamanları dua ederken, bir şey dilerken marala ya da geyiğe koruyucu ruha veya atalarının ruhuna başvururdu. Geyik figürü, sadece şaman çalgısında değil, hayattaki günlük eşyalarında da mevcuttur. Sibirya halklarında ise, kartal kültü çok önemliydi²⁰.

C - ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANÇLARI HAKKINDA MİTOLOJİK RİVAYETLER

1 - Dünyanın Yaradılışı

Dünyanın yaradılışıyla ilgili bir çok hikaye, rivayet, mitoloji, menkıbeler mevcuttur. Yakutlarda dünya yaradılışı görüşünün varyantları, Verbitski tarafından tesbit edilen Altay efsanesinde yerin yaradılışı, Altaylılar'da dünya yaradılışı görüşü, ayrıca W. Radloff tarafından tespit edilen Altay efsanesindeki yerin yaradılışı görüşü ve buna benzer görüşler eskiden ortaya çıkmış ve

¹⁸ KADIRBAYEV, M.K.: "Zoomorfne Kostyanye Plastini Iz Severnogo Kazahstana", Drevnosti Kazahstana, Alma-Ata, 1975, s. 139.

¹⁹ Weinstein, S.İ.: İstoričeskaya Etnografya Tuvincev, Problemi Kočevogo Hozyaystva, M., 1972, s. 314.

²⁰ KADIRBAYEV, M.K.: a.g.e., s. 132.

günümüze kadar gelmiştir. Genelde rivayetlerde dünyanın dört unsurundan bahsedilmektedir; ateş, toprak, su, hava. Bu anlayış, Türklerde de mevcuttu. Bu unsurlar arka arkaya Tenri (Tanrı) tarafından ortaya çıkarılıp, böylece bu dört unsuruyla kaınat yaratılmaktadır. Araştırmacı A. İnan'ın görüşüne göre "hiç yoktan yaratma" mefhumu Türk kozmogonisine Sami dillerinden girmiş olsa gerektir²¹. Şamanlığa göre ise, kainat üst-üste katlardan kuruludur. Katlar, muayyen şeylerle birbirinden ayrılmıştır. Yukarıda on yedi kat-ışık alemi, iyi ruhlar, aşağıda yedi veya dokuz kat-karanlıklar dünyası, kötü ruhların yeri telakkisi vardır. İnsanlar bunların arasındaki yeryüzünde oturuyorlar. Yalnız bunlara dayanarak Türklerin asıl inançları bu şekilde olduğunu söylemek doğru değildir. Türk araştırmacısı İ. Kafesoğlu'nda bu düşüncededir²². Çünkü rivayet, hikayelerdeki, menkıbelerdeki bahsedilen bazı unsurlar başka bir halkın menkıbe, rivayetlerinden de çıkabilmektedir. Örneğin, davul-budizm yoluyla Hindistan'dan, mihver-Cermenlerde, Hind'de, Mısır'da, Babil'de, eski Yunanistan'da mevcuttu; Dünya ağacı-Hind-İran, Ağaç-kuş terkihi-eski Cermen, Hayat ağacı-İran, Hind, İbrani, Mezopotamya; 7, 9 sayıları güney tesirleridir; Şaman'ın sihirli uçuşu ve diğer özellikleri ile bütün eski Hind'de ve Hind-Avurpalılar'da, eski Çin'de mevcut olmuştur²³.

Altay topluluklarına ait rivayetlerde "yoktan yaratma" unsuru yatıyorsa, Yakutlar'da ise, "kainatın ezeli ve kadim olduğu" unsuru yatıyor. Bunun dışında

²¹ İNAN, A.: Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara, 1995, s. 14.

²² KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 23.

²³ KAFESOĞLU, İ.: a.g.e., s. 38-39.

pek çok kültürlerin kainat tasavvurlarında “dünyanın merkezi” anlayışı mevcuttur. Bu merkeziyetçi anlayış, merkezi bir “kozmetik dağ” ve “dünya ağacı” sembollerinde timsalini bulmuştur²⁴.

2 - Kıyamet Anlayışı

İlk önce akla kıyamet anlayışının ne zaman ortaya çıktığı sorusu gelmektedir. Bütün araştırmacıların katıldığı gibi, her türlü zamanı kapsayan bu anlayışın, tam ortaya çıktığı zaman şu veya bu diyebilmek mümkün değildir. Bu ilmî çalışma usulüne de uymaz. Yalnız ne zamandan beri mevcut olduğunu kaynaklardan elde edebildiğimiz bilgiler ölçüsünde ortaya koyabiliriz. Arkeolog G. Obermeier, neandertalilerde ahiret inancı olduğunu bildirmektedir. Fransız arkeolog A. Breuil, dinin ortaya çıkışını aksioma olarak görüyor. Sovyet araştırmacıları ise, “neandertaliler” definlerinin dinin temel başlangıcını gösterdiği görüşünü reddediyorlar²⁵.

Altaylarda kıyamet anlayışıyla ilgili birçok rivayetler mevcuttur. Onlarda terim olarak “kalgançı çak” diye adlandırdıkları dünyanın sonu hakkındaki görüşlerinde “zamanla yeryüzünde insanların sayısının azalacağı ve kötülüklerin yayılacağı cehennem ilahı Erlik’in yeryüzüne yaklaşacağı, iyi ilahı Ülgen’in unutulacağı ve Hasr’ı başlatacağı, tasavvur edilmektedir²⁶. Diğer bir

²⁴ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 57.

²⁵ Mongayt, A.L.: “Arheologia i Religia”, SA. 1962, s. 6.

²⁶ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 61.

rivayetlerine göre, “yeryüzündeki son savaş, iyilerle kötülerin savaşı burada olacak. Ve o gün kadın suyu iyileri kurtaracak. O günedek, tüm akarsuları, dağları, kayın ağaçlarını ama özellikle ocakta barınan sarı kadını, yanî ateş anamızı çok sıkı korumalı, onları üzmemeliyiz. Tam aksine kutsamalıyız”, denmektedir. Kıyamet anlayışı üzerine en çok kaynak rivayetlerdir.

Coğrafik ve bölgesel rivayetler dışında, etnik gruplara ait özel rivayetler de mevcuttur. W. Radloff ve V.I. Verbitskiy tarafından bu konuyla ilgili tesbit edilen iki rivayet mevcuttur. Bunlar Televüt ve Telengit rivayetleridir. Televüt rivayetlerine göre, “kıyamet- (kalgançı çak) gelince gök-demir, yer-sarı bakır olur. Kat’ı taşlar ufalır, sert ağaçlar kırılır. Uluslar birbirine saldırır. Başparmak kadar erkek olur. Baba çocuğunu, çocuk babasını tanımaz (saymaz). At başı kadar altına bir kap yemek verilmez. Ayak altında altın bulunur, onu alacak kimse olmaz”. Telengit rivayetine göre, “kara yer ateşle kaplandığı zaman büyük hakan ata Tanrı (kayra kaan ada kудay) kulaklarını tıkar, o çağda dünya bozulur. Çuvaldızın deliği yırtılır. Ulus bozulur. Karasu kanla karışık akar, yer uğuldar, dağlar sallanır...” diye devam ediyor²⁷. Rivayetlerden görüldüğü gibi, kıyametin temel sebebi, insanların kötü yola düşmesi, savaşlar, bütün olumsuz davranışlar, yaşam tarzları nedeniyle doğanın bozulması şeklinde tasvir edilmektedir. Böylece genelde tabiat, doğa ve insanoğlundan bahsedilmektedir.

²⁷ INAN, A.: Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara, 1995, s. 25.

3 - Atalar Kültü

Eskiçağ döneminde bozkır coğrafyasında yaşayan eski Türklerde de kült konusu mevcuttu. Özellikle Gök-Tanrı kültü araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Modern araştırmalar, Gök-Tanrı kültünün toprakla ilgili bulunmadığı için, ancak göçebe, avcı ve çoban toplumlarda mevcut olabileceğini, dolayısıyla bu kültür kaynağının Asya Bozkırlarında aranması gerektiğini göstermektedir. Eliade, Giraud, Roux, Kafesoğlu, Ögel gibi araştırmacıların çalışmaları bunu ortaya koymaktadır²⁸. Yalnız, bu görüşe göre Gök-Tanrı kültü sadece göçebe, avcı ve çoban toplumlara ait gibi oluyor. Bir çiftçi olsaydı, o da GökTanrıyı (manevi olarak) düşünmez miydi? Çünkü, onun için yer ne kadar önemliyse, gök de çok önemlidir. Diğer bir kült olan ölmüş atalarına tâzim, onlara kurban sunma adeti, Türk dini tarihinin en önemli yanlarından birini oluşturmaktaydı²⁹. Çünkü, geçmişten günümüze kadar Türklerde hangi dini kabul ederse etsin, kurban kesme olayı devam etmekte ve artık geleneğinin de bir parçasını oluşturmuştur. Hâtta günümüze kadar gelen şekillerden bir örnek, ölmüş olan insanın ruhuna tam 1 sene sonra kurban kesilip, “aş” (yas töreni) yapılır. Atalar kültü üzerine örnek, günümüzde hâlâ bazı sözlerden bellidir ki, bugün hâlâ, Kırgızlar’da önemli sorunları çözmeye çalışırken, “Manas atanın arbağı koldosun” (Manas atanın ruhu korusun) denmektedir. Her halde bu atalar kültünden günümüze kadar gelen bir gelenek olmalıdır.

²⁸ OCAK, A.Y.: a.g.e., s. 29-30.

²⁹ GÜNAY, Ü. -GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 51.

Tabiatla içiçe olan eski Türklerde tabiat kültü de mevcuttu. Bunlarda; yer, gök mevcuttur. Bunun dışında dağ, tepe, kaya, ağaç, su gibi tabiat olaylarını canlı kabul ederdi. Tabiatla mevcut hemen her varlıkta mahiyeti kavranamayan gizli bir takım güçler bulunduğunu düşünüyorlardı³⁰. Bu da tabiat önünde insanoğlunun son derece güçsüz olduğunu göstermektedir.

Hunlar döneminde güneş ve aya daha çok önem verilmiştir. Hatta günümüzde Türk devletleri diye bağımsızlığına kavuşan ülkelerin ve geçmiş Türk devletlerin sancak, tuğ ve bayraklarında güneş veya ayın resmi bulunmaktadır.

Atalar kültü, daha çok partiarhal (ata erkil) kavim cemaatinde kendini göstermektedir. Bu da o ölen ataların ruhlarının kendi nesillerini koruyor düşüncesindedir. Kültün ortaya çıkışıyla, ailevi -kavmi atalar kültü de dinin belirgin bir biçimini oluşturmaktadır³¹. Araştırmacıların görüşüne göre, ruha tapma ve mitolojik olarak hayvanlara tapma çok erken zamanda ortaya çıkmış olup, bunları tanrılaştırma kendiliğinden olmamıştır, o zamanın sosyal şartlarından kaynaklanmaktadır. O dönem insanlarında ölenin ruhu (atalar) ruhlar, korku duygusuna ve boyun eğmeye çağırmaya devam ediyor düşüncesi vardı. Kült, genelde kavmin başındaki kişilerin elindeydi. Onlar bunun dışında an'aneyi koruyup, devam ettiriyordu. Bu da önceki anaerkil düzenden farklıdır. Halbuki daha mâzi tapma nesnesi olmalarına rağmen, Ruh, ailenin ve sülalenin (kavmin) koruyucusu olmakla bir kutsal eşyaya dayanmaktaydı. Böylece, ölenin

³⁰ OCAK, A.Y.: a.g.e., s. 28.

³¹ TOKAREV, S.A.: Rannie Formı Reliğii, Moskva, 1990, s. 264.

ruhunu temsil eden totemin, ailevî-kavimî koruyucu olarak birçok türleri mevcuttu³².

Yukarıda daha önce bahsedildiği gibi, Altaylarda güneş-ana, ay-atadır. Güneşi yerde ateş temsil eder. Yakutlarda güneş ve ay iki kardeştir. Onlara göre kahramanları ay ve güneşin lütfuyla türemiştir. “Kündön aydan törüttülen” olarak geçmektedir. Bu görüş Kırgızlarda da mevcuttur. Semâ insanlardan çok-çok uzakta olduğu için, Tanrı’yı orada zannetmiş olabilirler.

4 - Tanrılar ve Ruhlar

Çoğu kavimlerin inancında ölenin ruhunun yeni doğan çocukla birlikte geri geldiği düşüncesi yaygındı. Doğan çocukta ölen kişiden bir işaret, iz, belirtisini ararlardı. Belki de çocuklara dedelerinin isimlerinin verilmesi de bu yüzden olabilir³³. Ruhların geri gelmesi görüşü kùltlerinden kaynaklanmaktadır. Ruh-insanın hayat gücü, hayal imgesi, ten ölünce can ayrılır ve bazı kavimlerde ruh, “süne” olarak (Hakas, Tuvin, Moğollarda) geçmektedir³⁴. Bu genelde herhangi bir şeyin hakikî manası anlamına gelmektedir.

Tanrı kelimesinin menşei ile ilgili bir çok naraziyeler mevcuttur. Mesela, Yakut eski destanlarında Tanrı, gök ruhu anlamındadır. K. Mahmut’a göre,

³² TOKAREV, S.A.: Ranniye Formı Religii, Moskva, 1990, s. 265.

³³ “Pervobitnaya Religia” İstoria Religii, “Polza” Moskva, 1909, s. 6.

³⁴ BASKAKOV, N.A.: “Duşa v Drevnih Verovaniyah Tyurkov Altaya” (Termini, ih znaçenie i etimologia) Moskva, 1973, s. 108-109.

“Tengri = teñri Allahu azza ve celle...” Kafirler göge “tengri” derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu (büyük) görünen herşeye tengri derler. Yine bunlar bilgin kimseye tengri iken derler. Bunların sağlıklarından Allah’a sığınırız³⁵. diye geçmektedir.

Şamanizmde, şamanlar insanlarla ruhlar arasında temas kurması görevi için ortaya çıkmıştır. Şamanlar ve onların yaptığı faaliyetler, ruhlara inanmanın gelişmesi sonucudur³⁶. Altay bölgesindeki ruhlara inanan eski Türkler üzerine araştırma yapan Rus araştırmacılar olarak, Baskakov ve Tokarev’i söyleyebiliriz. Özellikle Baskakov’un Doğu Altayların ruh üzerine etimolojik açıklamalarını içeren araştırmaları dikkate değerdir. Ona göre, hayatta olan insanların ruhlarının adlandırılmaları ve seviyeye ayrılmaları aşağıdaki gibidir; tyn (tür) gut (kut), djulo (cul), sür (sür). Aynı şekilde ölenlerin ruhlarının adlandırılmaları ve seviyelere ayrılmaları ise, Aruu körmös, djel-salgyn, caman körmös, özüttür³⁷. Tyn’in Altayca iki manası var “nefes alma, ruh”, “maddi olmayan töz ruh”. Tyny çygyt → teni çıktı, öldü. Kut, hayat gücü, ruh anlamındadır. Hâlâ “Bu dünyadan kut gitti “gibi. Yeni doğan çocuk için, “Beşik bağın kut olsun” veya evlenenlere “Evlenme” toyuñar” (düğününüz) kutlu olsun” gibi.

³⁵ İNAN, A.: Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Ankara 1995, s. 28.

³⁶ TOKAREV, S.A.: Rannie Formı Religii, Moskva, 1990, s. 41.

³⁷ BASKAKOV, N.A.: “Duşa v Drevnih Verovaniyah Tyurkov Altaya.” (Terminı, ih znaçenie i etimologia) Sov. Etnografya, 1973, 5, izd, “Nauka” Moskva, s. 112-113.

Sibirya ve Altay kavimlerinde şamana yardım eden ruhlar, büyük çoğunlukla hayvan biçimindedirler. Ayı, kurt, geyik tavşan, çeşitli kuşlar, kartal, baykuş, karga suretinde görünebilirler. Ayrıca, büyük böcek, ağaç, toprak, ateş halinde de tecelli edilebilirler.

II. BÖLÜM : ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANCI

A - TOTEMİZM

Bazıları tarafından eski temel dinler arasında sayılan bazıları tarafından da din olarak sayılmayan Totemizmi eski Türklerin dini olup olmadığı araştırmacılar arasında tartışma konusu olmuştur. Özellikle araştırmacı İ. Kafesoğlu Totemizmin Türklerin dini olmadığını “Eski Türk Dini” adlı kitabında kanıtlamaya çalışmıştır. Ona göre, totem dini yalnız bir hayvanın “ata” tanınmasından, ona ait bazı tasvirler yapılmasından ibaret değildir¹. Bir hayvanın ata tanınması dışında, Türk ailesi “pederi” (ataerkil) karakter taşımaktadır. Klanda akrabalık totem bağı üzerine dayanmaktayken, Türklerde kan akrabalığı temel teşkil eder. “Totemde ekonomi parazit” vasıf taşır, yani devşirmeye, avcılığa dayanır. Türk ekonomisi daha ziyade hayvan yetiştirme ve tarım üzerine kuruludur. Totemizmde totemsiz “klan” mevcut değildir. Türklerde ise, “ata” kabul edilen hayvan sayısı “tektir”. Herhangi bir toplulukta bazı hayvanlara “saygı” duyulması, o topluluğun totemci “klandan” ibaret olduğuna delil sayılmaktadır². Herhalde Türklerin göçebe, yarı göçebe kültürü bazı araştırmacıları eski Türkleri totemci olarak düşünmeye sevketmiştir. Eski Türk

¹ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 14.

² KAFESOĞLU, İ.: a.g.e., s. 16.

Dininin köken olarak totemden kaynaklandığı görüşünde olanlar: Fransız sosyologu E. Durkheim'in ekolünde hareket eden Z. Gökalp, bunun dışında F. Köprülü, O. Turan ve M. Eröz'dür. Rus araştırmacılar içinde ise Zelenin, Zolotarev, Potapov sayılabilir. J.P. Roux ise, "Türklerde animizm ve şamanizm aslında totemizme dayanmaktadır" görüşündedir ³.

Totemizm, bir hayvan ya da bitki bir cisim klanın atası durumunda olup, kutsal sayılır, adına "totem" denir. Kelime Kuzey Amerika'da yaşayan bir Kızılderili kabilesi dilinden alınmıştır⁴. Totemizm, bu kurumun, tarihin akışı içinde en parlak rolü oynamış olan Aryenler, Sanüler ve Turanlılar (Altaylılar) adlı üç büyük toplumda varolmuş olduğu hiçbir zaman kanıtlanmamıştır⁵. Türk araştırmacılar içinden Rusça kaynaklardan en çok etkilenen A. İnönü ise, animizm veya fetişizmi geleneksel Türk dininin menşei şeklinde yorumlamıştır. Gumilev de eski Türk dinini, kuzeyli kavimlerin animizmi ile daha güneydeki Orta Asya bozkırlarındaki Türk boylarının totemizminin karşılaştırmasının bir sonucu şeklinde değerlendirmektedir⁶. Djems Frezer'e göre totemizm, bir din değildir. Ona göre cemiyetlerin sınıflara ayrılmasından önceki zamanlara ait bir manevî düşüncedir⁷, Durkheim'e göre ise, totemizm bir dindir, bazı hayvanlar ve tasvirler put değildir, o bilinmeyen, şahsi olmayan kuvvetler bu şeylerde mevcuttur.

³ GÜNAY, Ü. -GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 92.

⁴ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 9.

⁵ ROUX, Jean-Paul: Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994, s. 43.

⁶ GÜNAY, Ü. -GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 102.

⁷ ZELENİN, D.K.: "Problema Pervobitnoy Religii", İzd. AN SSR. 1997, 4, s. 9.

Türkler, hayvanlar içinden kurda önem vermişlerdir. Kurt, bozkırların korkulu bir hayvanı, bilhassa hayvan sürüleri için büyük tehlike teşkil etmektedir. Bu yüzden ona karşı korkuyla karışık bir saygı duyulduğu anlaşıyor⁸. Kurt diye adlandırılan börüye ne kadar saygı, hürmet olsa bile, hiçbir zaman ona tapılmamıştır. Bir çok araştırmacılar Türk dininin başlangıç noktasının totemizm olduğuna inananlar, bunun nedeni Türklerdeki bazı inanış ve davranışların totemciliğin özelliklerine uygun olmasındandır. Bunlardan: Türk ailesinde exogamie esastır. Türkler kurtu “ata” tanımıştır. Altay ve Yakutlarda tespit edilen, baba ve anayı temsil eder mahiyetteki semboller (put, idol) totemcilikteki “şuringaları” hatırlatır. Bunlar, eski Türklerin bir klan diniyle ilgileri olabileceği düşüncesine götürmüş olmalıdır⁹. Halbuki, belirli bir insan grubunun bayrağı, arması olarak kabul etmek daha doğrudur. Totemizm ve diğer mistik görüşler zamanla dedelerin ruhundan, tabiattaki gizli kuvvetlerden, yarı tanrılardan ve tanrılardan tektanrı kavramına doğru ilerlemiştir. F. Engels’e göre, bütün dinler eskiden kavimlerde gelişti, daha sonraları millileşmiştir¹⁰.

Araştırmacı Durkheim’in totemizm hakkında dört ciltlik kitabı mevcut olup, totemizmin menşei üzerine üç defa görüşünü değiştirmiştir¹¹. Bundan da anlaşıyor ki, konu çok geniş kapsamlı ve onu aydınlatacak yeterince kaynak bulunamamaktadır.

⁸ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 14-15.

⁹ KAFESOĞLU, İ.: a.g.e., s. 10.

¹⁰ ENGELS, Fridrih-MARKS, Karl: Soçinenie, T. XIX, s. 312.

¹¹ ZELENİN, D.K.: “Problema Pervobitnoy Religii” SE, İzd. AN. SSR, 4, s. 7.

B - ŞAMANİZM

1 - Şamanizmin Tanımı

Şamanizm, dünyevi olup, tarihte çok geniş alanı kapsamıştır. Dinî inanç ya da felsefî düşünce, mistik olay olarak araştırmacılar kendi görüşlerini ortaya koymuşlardır. N. L. Jukovskaya'ya göre de dünyevî olan ve kabile sisteminin bozulma, sınıflara ayrılmış cemiyetin başlangıcında ortaya çıkan mistik olaydır¹². Bu görüşte olanlar Roux, Günay, Güngör, Kafesoğludur. Kafesoğlu'na göre de “şamanlık bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir”¹³. Burada görüldüğü gibi, tabiat altında son derece güçsüz olan insanoğlu manevî olarak kendi tarzında mistik olaylar oluşturmuştur. Şamanizmde de temel görevi yapmakta olan şamanın belirli sonuçlar elde etmek için belirli bir bağlamda gerçekleştirdiği özgün eylemlerin bütünüyle ortaya çıkarılmaktadır¹⁴. Bu konu üzerine araştırmada başlangıç noktayı oluşturan Rus alimi Türkolog Radloff, Sibiry'a'dan isimli eserinde, şamanizm üzerine kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Türkiye'de ise, bu konuya ilk defa Z. Gökalp değinmiştir.

Şamanizmi bir dünya görüşü olarak adlandıran Radloff, bunların daha sonraları doğal, tabii dinlerin elemanı olarak kaldığını söylemekte¹⁵. Anlaşıldığı

¹² TUKOVSKAYA, N.L.: “K voprosu O Tipologičeski Shodnıh Yavleniah V Şamanstve i Buddizme”, SE, 1976, No. 6, İzd. “Nauka”, Moskva, s. 36.

¹³ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 33-34.

¹⁴ ROUX, Jean-Paul: Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994, s. 49.

¹⁵ BAŞILOV, V.N. : Şamanstvo U Narodov Sredney Azii i Kazahstana, Moskva, “Nauka”, 1992, s. 32.

gibi bu dünya görüşlerinin (totemizm, fetişizm, animizm, şamanizm) bazı kalıntılarının günümüzde de hayatta uygulanması buna delildir. Şamanizmin din olup olmadığı meselesine Basilov, ilk başta tam monoteist din hakimiyetini oluşturmada kendini gösteren temelinde insanoğluyla ruhlar arasındaki aracı sayesinde (şaman sayesinde) inanma türü olarak görüyor¹⁶. Araştırmacılar arasında şamanizmin din olup olmadığı meselesi her zaman çelişki içinde bırakılmıştır. Türklerde de bir alt kültür olarak izini bırakan şamanizme, Ü. Günay, H. Güngör onu Türklerin aslî dinî formu değil, fakat oradan gelişen “melez” (hybride) bir dinî-sihri-mistik oluşum olduğuna işaret etmektedirler¹⁷.

2 - Şaman Kelimesinin Kökeni Meselesi

Şaman kelimesi, ilk defa XVII. asrın sonlarına doğru Rus elçisi olarak Çin’e giden E. Isbrand ile yol arkadaşı A. Brand’ın intibalarını anlatan seyahat-nâmede geçer¹⁸. Daha sonraları üç yüzyıl geçtikten sonra araştırmacıların dikkatini çekmiştir.

Bir çok araştırmacının ortak noktada bulunduğu yer, şaman hakkındaki açıklamalarıdır. Bu şamanizme bağlı kavimlerdeki “şamanlar ruhlarla insanlar arasında aracılık yapan din adamı”¹⁹ diye adlandırmışlardır. Bu görüşte olan

¹⁶ BASİLOV, V.N.: a.g.e., s. 5-6.

¹⁷ GÜNGÖR, H.-GÜNAY, Ü.: Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ocak Yay., 1997, s. 99.

¹⁸ BULUÇ, S.: “Şaman” İslâm Ansiklopedisi, C.XI, İstanbul, 1944, s. 310.

¹⁹ TOKAREV, S.A.: Ranniye Formı Religii, Moskva, 1990, İzd. Politiceskoy Literaturı, s. 41.

araştırmacılara A. Donuk, Tokarev gibileri katabiliriz. Şamanın faaliyeti, ruhlara inanma inancının gelişmesini sağlamaktadır.

Şaman kelimesinin menşei üzerine bir çok nazariyeler mevcuttur. Araştırmacı F. Schlegel, K. Donner ve N. Poppe'ye göre, "dilenci rahip, budist derviş" manasına gelen, Sanskritçeden "sramana; çramana", Pali dilinde samana ile izah eder. Ruben ise, doğrudan doğruya Hind kaynaklarına dayanarak, şamanizmin daha Aryalılar'dan önce, Orta Asya'dan gelen kültür dalgaları ile şimali Hindistan'a yayılmış olduğunu belirtmiştir.

"Şaman kelimesi, sihirbaz, büyücü, hekim adam veya coşkunlukla kendinden geçme-vecdli adamı ifade edebiliyorsa, bu gibi vasıflara sahip kişileri, dinî tarih boyunca her yerde görmek mümkündür"²⁰. Hekim adam diye tasvir edilmesi, o zamanda tıbbî açıdan halsizlik, zayıflık dolayısıyla şaman da tabib yerini almaktaydı. "Hind-Avrupa dillerinden Toharcada (samane-budist rahip) ve Sogdçada (smn-saman) kelimelerinin keşfedilmesi, terimin Hind menşei olduğu düşüncesini destekledi. Ve bu husus tarihî ve etnografik vesikalarla büsbütün kuvvet kazandı"²¹. Palısamana ile çramana aynı kökende, anlamı bir olduğu tartışmalı meseledir. Schott, Banzarov, Nemeth ve Laufer yukarıdaki görüşe itirazla, Türkçedeki "kam" kelimesinin Tunguzcadaki şamana dönüştüğünü öne sürüyorlar. Ramstedt ise, bu görüşün de yetersiz olduğunu göstermiştir ²².

²⁰ AYDIN, M. : "Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi", XI, Türk Tarih Kongresi, Ankara, 1994, s. 488.

²¹ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 39.

²² GÜNAY, Ü - GÜNGÖR, a.g.e., Ankara, s. 97.

Şaman kelimesinin menşei, sonuç olarak aslı Mançuca veya Moğolca, bazılarına göre Sanskritçe ya da Türkçedir. Mançucadan anlamı “dövünmek”, “sıçramak” demektir. Moğolcada da söylenişi “sam-oromay” olup, aynı anlamı vermektedir.

Şaman kelimesinin değişik kavimlerde söyleniş şekli aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Moğolca büyü, bögö, böge, böö, buge, kami	Kazakça baksı
Yakutça oyun, udoyan	Özbekçe bakşi, atince
Tunguzca shaman	Mançuca sama
Buryatça udoyan	Çince şa-men
Çuvaşça Yum	Toharca samâne
Kırgızca bakşı	Altaylılarda kam, udoyan

Bunların içinden bakşı, atince daha sonraları ortaya çıkmış şeklidir. Çünkü, atince kelimesinin kökeni farsî olması ve ortaçağda Türkler benimsemiş olabilir düşüncesi ortaya çıkmakta. Şaman aynı anda hekimliği de görevlenmesiyle, insanlar arasında daha çok güvene, saygıya sahip olmuştur. Yalnız, şaman, hekim insan olmadığı gibi, tek şifa verici kişi de değildir. Şaman

demek, herhangi bir sınıflandırmada yerini alabilecek kadar güçlü kişiliği olan bir kimse demektir.²³

3 - Şamanlar

Şamanlar, Şamanizme inanan bir toplum içinde zihin sağlamlığı en ileri durumda olup, birçok mesleği de kendine has ederek, halkın maneviyatına, ruh dünyasına bürünmüştür. Kazak-Kırgız şamanları şarkıcı, şair, müzisyen, kahin, hekim, halk gelenek ve menkıbelerinin yaşatıcılarıdır. Buryatlarda da şamanlar zengin şifahî destan edebiyatının koruyucularıdır. Şaman faaliyetten şarkı söyler, dans eder, oynar. Giysisi, perileri çağırma büyük rol oynar. Ruhlar geldiğinde şaman ağaçların üstünden farkederek, görür. Ve onların yaptığı oyunların taklidini yapar, şarkılarını yansıtır. Böylece bağlantı kurulunca, şamanın ruhu dışarıya çıkar, vücudu ise oynamaya devam eder. İkinci benliği, ruhu dağlar üstüne uçar, başka ülkelere, çok uzaklara gider. Şamanın en doruk noktasını ekstaz oluşturmaktadır. Çünkü, sadece bu durumdayken ruhlarla temas ederler. Ruhların yardımıyla şaman, üstün güçlere sahip olur, geleceği söyler, kötülükleri durdurur, kaybolanı bulur, hastalığın sebebini öğrenir ve iyileştirir.

İ. Kafesoğlu şamanın özelliğini şu şekilde sıralamaktadır: Ruhunun uçuşu; göklere yükselmesi, yer altına inmesiyle “extase”; evlerin etrafından ayrılmaması; öfkeli anlarında, hayattaki akrabalarına zarar verebileceği sanılan

²³ ROUX, Jean-Paul: Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994, s. 49.

ölülerin ruhlarını uzaklaştırır, yeraltı katlarına kadar kovalar; kurbanları yüksek tanrılara sunmak üzere kat-kat göklere çıkar; semadaki Bay Ülgen, karanlıklar dünyasındaki Erlik gibi tanrılarla dostluk kurar, onları görür, konuşur. Hastanın bedeninden çıkıp gitmiş olan ruhunu arar, bulur, yerine getirir, hastayı iyi eder. Garip elbiseler giyer, maske takar, davul çalar. Ruhlarla temas kurana kadar zıplar, oynar, acayip sesler çıkarır, söylenir, bazen de bayılır, düşer. Böylece maksadına ulaşmış olur²⁴. Oynama , dans etmesi günümüzde Altay ve Sibirya folkloründe yerini almıştır. Herhangi bir şaman adayı mutlaka tecrübeli bir şaman tarafından yetiştirilirdi. Bu da şamanın ruhlara hakim olmasında önemliydi. Bununla o, ölülerle, şeytanlarla, tabiat ruhlarıyla, onlara âlet olmadan iletişim kurar. Aynı zamanda ruhların sahip olduğu şamanlar da vardır²⁵. Bir şaman kendi halkına ait ruhları iyi tanıması lazımdı.

Şaman kelimesi, bazı Türk boylarında “Kam” olarak söylenmektedir. Bu adla XI. yüzyıla ait “Kutadgu Bilig”, “Divanu Lugat it-Türk”, XIV. yüzyıla ait “Codex Cumanicus”ta geçmektedir. Bunların dışında Türk Kamlarından ilk haber veren Çin kaynağı “Han-Şu’dur”. X. yüzyıla ait olup, yalnız çok erken zamanlardan haber vermektedir. Burada Hakaslardan (hyagas) ve şamanlardan (gyan) diye bahsedilir. Buradaki “gyan” hiyeroglifi N. Ya. Biçurin “kam” diye okumaktadır²⁶. Altaylılarda kullanılan bu şamana denilen kam Orta Asya Türklerinde kullanılmamaktadır.

²⁴ KAFESOĞLU, İ. : Eski Türk Dini, Kültür Bak., Yay., Ankara, 1980, s. 30.

²⁵ AYDIN, M. “Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi”, XI. TT. Kongresi, Ankara, 1994, II cilt, s. 490.

²⁶ BASİLOV, V.N.: Şamanstvo u Narodov Sredney Azii i Kazahstana, Moskva, “Nauka”, 1992, s. 12.

Araştırmacı Bogoray'a göre, şamanlık-kararsız sinirsel insanların oluşturduğu din biçimidir. Tokarev'e göre de şaman mesleği insanın sinirsel-patolojik ayrıcalığını güçlendirir ve bu ayrıcalık insanı şamanlık mesleğine götürüyor. Davidenkov, şamanlığı nöbet krizi kültürle açıklamaya çalışıyor. Böylece şamanlık ya da şaman hastalığı ilmî şekilde tam açıklanmamıştır. Uzun zaman şaman olanlar sinirsel hastalıklı (isterik) görüşü egemen olmuştur. "Mircea Eliade'ye göre de, herşeyden önce kendi özel usülleri sayesinde ulaştığı "extasi" hali içinde ruhunun, göklere yükselmek, yeraltına inmek ve oralarda dolaşmak üzere, bedeninden ayrıldığını hisseden bir aşkın (transe) ustasıdır".²⁷ Uzun zaman isterikler, sinir hastaları sadece şaman olabilir görüşü sürmüştür. Yalnız her sinir hastalığına sahip olan şamandır görüşü sozkonusu değildir.

4 - Eski Bozkır Topluluklarında Şamanizm

Rus araştırmacısı Tokarev'e göre ilk önce şamanizm, nagualizm, gizli meclisler, önderler kültü ve kabile tanrılarının kültü²⁸nden oluşmakta. Şamanizm, bazı araştırmacılar tarafından Türklerin dini olarak görülmüştür. Menşei çok eski zamanlara dayanan şamanizm, Rus araştırmacı Basilov'un görüşüne göre, tahminen paleolitik dönemde ortaya çıkmıştır²⁹. Bunun da en doğru bilgi olduğunu söylemek çok güçtür. Diğer araştırmacı Potapov,

²⁷ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 25.

²⁸ TOKAREV, S.A.: Ranniye Formu Religii, Moskva, 1990, s. 24.

²⁹ BASILOV, V.N.: Şamanstvo u Narodov Sredney Azii i Kazakstana, "Nauka", Moskva, 1992, s. 8.

Sibirya'nın doğu bölgesinde yapılan arkeolojik kazılar ve bazı mezar taşlarından elde ettiği bilgiler sonunda, şamanizmin M.Ö. I. bin içerisinde ortaya çıktığını belirtmektedir³⁰. Bilindiği üzere ona paleolitik çağdan bu yana rastlanmaktadır. Böylece kelimenin öz anlamıyla bir din olduğu mümkün görünmemektedir. Şamanizmin menşeiyle ilgili iki teori vardır: Şamanlık törenlerinin "aşıkane" sahneleri; şamanlığı cinsî heyecanları tatmin duygusuna bağlayan³¹ olarak ikiye ayrılan görüş mevcut. Güney Afrika, Güney Sudan, Malezya, Sumatra topluluklarının şamanları yukarıdaki teorilere örnektir. Şamanlar, kendi cemiyetlerinde ya içten bir eğilim veya en azından bir "dini kriz"i gösteren belirtilerle kendilerini ortaya koymaktadırlar³². Şamanizm olayında sadece yerli ve güneyli etkilerin değil, tarih öncesi çağlardan beri Orta Doğu ve Akdeniz yöresinin kültürleri ve inançlarının da Orta ve Kuzey Asya ile irtibatlı olduğunu şamanizmde onların da etkilerinin olduğunu belirtmektedir³³. Bir çok yerlerde hayvan cinslerinin değişmesi, ruh, cin, peri telakkileri, törenlerin icrası bakımlarından ufak-tefek ayrılıklar yanında temel prensipler değişmemek şartıyla şamanlık yaşamıştır³⁴. Böylece şamanizm yalnız Asyalı Türk topluluklarına mahsus değildir. Şamanizm, çok geniş alanı kapsadığını göstermektedir. Erken dinî fikir tarihinde bir devri oluşturmuş, sınıflara ayrılmış

³⁰ POTAPOV, L.A.: Altayskiy Şamanizm, "Nauka", Leningrad, 1991, s. 118.

³¹ KAFESOĞLU, İ. : Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 36-37.

³² XI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1994, s. 491.

³³ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 98.

³⁴ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 34.

cemiyet döneminin geç din çağında önemli yeri almıştır³⁵. Hiç şüphe yok ki, her toplumda olduğu gibi Orta Asya Türk toplumlarında da en eski dinî inançları, mensup bulundukları göçebe bozkır kültürü ve hayatı şekillendirmiştir³⁶, görüşünde olan Türk araştırmacısı B. Ögel bu konuda incelemelerde bulunmuştur. Eliade, şamanizmi sadece Türklere has olmayıp, çok geniş alanı ilgilendirdiği görüşündedir. Güney Asya, Çin, Okyanus Adalarına, Kutuplara, Kuzey ve Güney Amerika'ya, Afrika'ya uzanan evrensel bir yaygınlığa sahip olduğunu savunmaktadır³⁷. Şamanizm Türklerin dini olduğu görüşüne şüpheyle bakmak zorunluğu ortaya çıkmaktadır. Hatta şamanizmin din olup olmadığıda ayrıca araştırılacak bir meseledir. Daha çok sihirseldinî fenomen olarak görülmekte³⁸.

Şamanizm günümüzde en çok Altay toplumlarında uygulanmakta olup. Şamanizmi de bu toplumlar temsil etmektedir³⁹. Bozkır alanındaki dinî inançların şamanlığa bağlanması âdet haline gelmiştir. Bazı Rus araştırmacılara göre de, eski Türk dininin anavassını da şamanlık teşkil ediyor.

Orta Asya ve Kazakistan şamanlığı tarih içerisinde değişik din ve geleneklere karışması sonucu etnik çevreler içinde bir şekil almıştır⁴⁰. Bu

³⁵ BASİLOV, V.N.: Şamanstvo u Narodov Sredney Azii i Kazakstana, Moskva, "Nauka", 1992, s. 5.

³⁶ OCAK, A.Y.: a.g.e., 1983, s. 24.

³⁷ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 95.

³⁸ AYDIN, M.: "Şamanizmin Eski Türk Dini Hayatı İle İlişkisi", XI. TTKongresi, Ankara, 1994, s. 488.

³⁹ ROUX, Jean-Paul. Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994, s. 37.

⁴⁰ BASİLOV, V.N. Şamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazahstana, "Nauka", Moskva, 1992, s. 7.

bölgedeki Fars kökenli Taciklerde de şamanizmin çok eskiden beri varolduğu bellidir.

Hiçbir dinde, yeni gelen din öncekini tamamıyla söndürememiştir. Öncekiyle etkileşimin olması da doğaldır. Aynı şekilde İslâm'da, kendinden önceki dinî inançları tamamıyla silmemiştir ⁴¹.

Türk topluluklarında şaman çoğu zaman erkeklerden olurdu. Seans müzik aracılığıyla yapılırdı. Dinî merasim sırasında şaman kendi yeteneğini gösterirdi⁴². 1914-1915 yılları arası Orta ve Doğu Asya'ya seyahat etmiş olup, menkıbelerini halk ağzından derleyip, kendi görüşlerini yayan Malov⁴³, zaman olarak daha çok eskilere Orta Asya ve Sibirya'da şamanizm dini fenomen açısından şu hususları oluşturmaktadır: Ruhlarla özel ilişkiler; Sihirsel uçuşa imkan veren vecd halleri; göğe yükselme, cehennemlere iniş; ateşe hakim olma⁴⁴. Sibirya kavimlerine göre, şamanın en önemli görevlerinden biri, "bir sene kadar meskende dolaştığına inanılan ölü ruhunu öteki dünyaya göndermesiydi⁴⁵. Öbür dünya anlayışı ortaya çıkmaktadır. Diğer görevlerinden biri, avda şanssızlığı gidermek, ağır hastalıkları tedavî etmektir. Şamanın en

⁴¹ Domusulmanskie Verovania i Obryadı V Sredney Azii, İzd "Nauka", Moskva, 1995, s. 123.

⁴² BASILOV, V.N.: Şamanstvo.. a.g.e., s. 198-199.

⁴³ MALOV, S.E.: Şamanstvo u Sartov Vostochnogo Turkestana, 1915, s. 26.

⁴⁴ AYDIN, M.: "Şamanizmin Eski Türk Dinî Hayatı İle İlişkisi", XI. TTKongresi, Ankara, 1994, II. cilt, s. 490.

⁴⁵ DONUK, A.: "Eski Türk Dini Şamanizm mi idi?" Türk Dünyası Tarih Dergisi, 1988, s. 8.

önemli eşyası da âsâdır⁴⁶. Bu Sibirya halklarını oluşturanlar: Şor, Tunguz, Teleutlardır⁴⁷. Bunlarda şamanizmin uygulanış şeklinde de az çok farklılıklar mevcuttur.

Yakut şamanizminin söz hazinesi oniki bin kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu kelime sayısı dört bini geçmemektedir⁴⁸. Burada şamanizmle ilgili kelimelerin terminolojik sözlüğü de oluşturulursa, ayrıyeten şamanizm üzerine bir kaynak meydana çıkacağı anlaşılıyor.

Altay toplumlarında ruhlar-dağa, nehre, göle, kayaya bireyleştirilmiş ve bununla yerli ruhlar adını almıştır. Bundan dolayı Altay dağ, nehir, göl isimleri de önemlidir, çünkü o isimler birer ruhu oluşturuyor⁴⁹. Altay kavimleri yaşadığı coğrafi alanın dağlı, yüksek dağlı olmasından, o dağların ruhunun olduğu görüşündeydi.

⁴⁶ BASİLOV, V.N.: Şamanstvo U Narodov Sredney Azii i Kazahstana, "Nauka", Moskva, 1992, s. 29.

⁴⁷ JUKOVSKAYA, N.L.: K Voprosu O Tipologičeski Shodnıh Yavleniyah V Şamanstve i Buddizme, (1970) No.6, İzd. "Nauka", Moskva, 1970, s. 45.

⁴⁸ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Külür Bak. Yay., Ankara, 1980, s.,

⁴⁹ BASİLOV, V.N.: Şamanstvuo U Narodov Sredney Azii i Kazahstana, Moskva, "Nauka", 1992, s. 20.

C - GÖKTANRI İNANCI

Göktanrı dininin varoluşu M.Ö. V. yy'a kadar bilinmiştir. İ. Kafesoğlu'na göre, bu semavi tanrı inancının yukarıdaki bahsettiğimiz şamanlıkla tenasüh fikriyle de münasebeti yoktur. Şamanizm çok etkili olmasına rağmen, Göktanrı telakkisine dokunmamış, kendi gayesine hizmet ettirecek bir biçimde sokmayı başaramamıştır⁵⁰. Göktanrı inancı yanında, ay, güneş, yıldız, atalar kültü mevcuttur. Bunlar, Göktanrı yanında ikinci derecede yan varlıklarıdır. Toplamacı'nın görüşü gibi (sosyolog) bunlar en yüksek dinlerde bile mevcuttur. Bunların günümüze kadar gelen destan gibi başka sözlü edebiyat dallarımızda kalmış izleri vardır.

Hun ve Göktürk hanları yapacakları her hangi bir işte kismetlerini aydan, yıldızdan kontrol ederlerdi. Orta Asya'da devlet kuran sülalelerin hepsinde Göktanrı kültürünün varlığı Çin kaynaklarından tespit edilmiştir. Göktanrı dini telakkisi gelenek ve kültürlerine uymaktaydı. Göktanrı, doğadaki gizli şeylerden, ataların ruhundan zamanla tek tanrı yoluna doğru gelen eski Türklerin asıl dini görüşü sağlamlaşmaktadır. Göktanrıyı göğün ruhu şeklinde anlayan bir telakki de mevcut olup, güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek birer kutsal ve semavi ruh şeklinde tasavvur edilmekteydi. Bunların dolayısıyla araştırmacı Eberhard, eski Türk Dinini, güneş ve ay kültlerinden müteşekkil "Gök Türk dini" şeklinde tanımlamıştır⁵¹ W. Schmidt'e göre de, Hun Türklerinde dua, kurban ve törenlerden oluşan bir din sistemi teşekkül etmiş, yani Göktanrı dini mevcut

⁵⁰ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 58.

⁵¹ GÜNAY, Ü. - GÜNGÖR. M.: a.g.e., s. 45.

olmuştur. Eskiçağda sadece Türkler’de değil, başka herhangi bir etnik gruplarda, başka coğrafi bölgelerdeki kavimlerde de güneş, ay tanrı olarak tasvir ediliyor. Örneğin, Mısır’da “Re”, Babil’de “şamaş” güneş tanrıları. Yalnız, bunlarda bizzat semayla alakası yoktur. Bir tek güneşi alıyor. Türk dininde ise, gökteki güneş, ay, yıldızların sentezlendiği gökte “tanrı” telakkisi mevcuttu. Tanrıyı tasvir eden put ve ona tapma Türkler’de olmadığı yanısıra Göktanrıya ibadet etme yolları hakkında da kaynak bulunmamaktadır.

Eskiçağ döneminde herhangi bir kavmin hayatında uyguladığı dini inancı, doğrudan doğruya sosyal hayatlarına ilişkilendiriyor. Kafesoğlu’nun görüşü gibi, bozkır Türklerinin dini inançlarını da bu 3 noktada toplamak mümkündür. Her kavimde genelde tabiat altında zayıf kalmasından dolayı görüldüğü gibi Türkler’de de tabiat kuvvetlerine inanma; Ataerkil (patriarhat) aile sistemini göstermekle, onların ruhunun koruyacağı görüşüyle ortaya çıkan Atalar kültü; Geleneksel Türk dini olan Göktanrıdır.

III. BÖLÜM : ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN DİNİ İNANÇLARIYLA İLGİLİ ADETLER

A - KURBAN KESME

Daha önceden de bahsedildiği gibi bozkır coğrafyasında ortaya çıkan dini inanç ve adetler üzerine arkeolojik ve etnografik kaynaklar en çok malumatları vermektedir. Bu ikisi içinden, “Orta Asya ve Sibirya’nın etnografik tetkiki, arkeolojik araştırmalardan farklı olarak çok daha aktif bir şekilde sürdürülmüştür”¹.

Bazı halklar ibadet etme yolunu bile (inandığı dine has olan) bilmiyordu. Onun için tören, merasimlerini yapmak, kurban kesmek yeterlidir². O zaman manevi olarak rahatlama vardı. Kazaklar’da dini merasim sonrası “uçuk” olan kurban kesilip, pişirilir yenilirdi. Genelde şaman et yerken kemiğe diş değdirmemeleri ruhları bundan hoşlanmadıklarını söylüyor. Kırgızlar’da ise, kurban kesildiğinde şamanın hastayı iyileştirme seansı başlardı. Et kaynayıp, bitene kadar seans da devam ederdi³. Kemiğe diş değirmeyi, ısırmayı yasaklama,

¹ ROUX, J.P.: Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul, 1994, s. 36.

² SEMENOV, Yu.İ.: O Suşnosti Religii, S.E., 1980, No. 2, İzd., “Nauka”, s. 50.

³ BASİLOV, V.N. Şamanstvo u Narodov Sredney Azii i Kazahstana, Moskva, “Nauka”, 1992, s. 161.

hayvanın kemik ve derisinden dirileceği düşüncesindeydiler. Türkler’de kurban hayvan kesilirdi. İnsan kurban etme geleneği yoktu. W. Eberhard’a göre de, böyle bir geleneğin olmadığı, hâttâ bazı mevcut olan yerlerde de Türklerin yasakladığını bildiriyor⁴. Bu zamana kadar Türkler’de insanı kurban kesme diye hiçbir kaynakta karşılaşılmamıştır. Türkler belli bir dönemlerde kurban keserlerdi. Yılın dört mevsiminde tanrılara kurban keserlerdi. Bu tasvirler Altaylılar’da “töz-töş”, Yakutlar’da “tanâra”, Soyut-Uranhalarda “eren”, Moğollarda “ongon” dedikleri putlardı, milattan önceden gelen kurban kesme olayı zamanımızda da devam etmektedir. Yalnız, adak değişmiştir. Tabii ki bu da zaman geçtikçe kendisine yeni bir biçim almaktadır. Eski Türkler’de en büyük kurban, bozkırlı Türkün kutsal bir duyguyla sarıldığı attır. Orta Asya eski Türk bölgesinde Altaylar’daki kurganlarda bir çok at iskeleti bulunmuştur. Hayvanlardan erkek cinsi üstün kurban sayılırdı⁵.

M.Ö. 121 yılında cerayan eden bir savaşta Çinliler bir Hun prensini yenerek karargahını ellerine geçirmiş, aldıkları ganimetler arasında bir altın put da varmış. Çin vakanüvisinin verdiği malumata göre Hun prensi bu putun karşısında Gök-Tanrıya kurban sunmuştur. “Bu put Altaylılar’da ve başka çağdaş şamanistlerde müşahede edilen “ongon” yakut tözlere benzer bir sanem olarak düşünülüyor”⁶. Ayrıca Türkler’de büyük hükümdarları belli bir gün kendisi için büyük bir ateş yakılır. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu aleve göre o yeşilimsi rengi verirse bereketli yağmur ve iyiye mahsul olacaktır:

⁴ EBERHARD, W.: “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, DTCF. Dergisi I, 4, 1943, s. 21.

⁵ KAFESOĞLU, İ.: Eski Türk Dini, Ankara, 1980, s. 50-51.

⁶ İNAN, A., Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, Basımevi, Ankara, 1995, s. 2-3.

Beyaz renkli alev görülse kutluk olacaktır; kırmızı olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır. Siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir⁷.

Burada eski Türklere göre renklerin tasviri de yapılmaktadır. Yeşil-tabiat rengi, kırmızı-ateş rengi, siyah-kötülüğün simgesi, sarı-zor duruma düşme ya da hastalığı belirtmektedir. Renkler dışında yönler üzerine betimlemeler de mevcuttur. Dört yönden güney göğün zirvesine teşmil olunmakta, kuzey ise, karanlığı temsil etmekte, doğu güneşin doğduğu yer olma itibariyle zirveye müteveccih sayılmaktaydı. Hun hükümdarı güneş doğarken bu yöne yönelirdi. Türk kağanlarının otağı da doğuya açılmaktaydı. Batı da güneşin battığı yön olarak karanlık ilkesine müteveccih⁸.

B - KUTSAL SAYILAR

Çin kaynaklarında ölünün bulunduğu çadırın etrafında 7 defa at üzerinde dolaşıldığı; kapının önünde yüzlerini bıçakla kesilerek kanlı yaşlar akıtıldığından haber verilmektedir. Ölümü izleyen bu yas töreni 7 kere tekrar edilmektedir⁹. Günümüzde hâlâ ölenin yedisi, üçü, kırkı, elli ikisi, yıllığı diye yas törenleri mevcut ve bazı yerlerde hâlâ hayatta uygulanmaktadır. Halbuki şu an uyguladıkları, benimsedikleri dinle bunun hiçbir alakası yoktur. Eskiden beri

⁷ İNOSTRANTSEV, "Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz", Belleten, sayı 53, 1950, s. 46.

⁸ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.: a.g.e., s. 57.

⁹ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, H.: a.g.e., s.74.

Türklerin dini inanç ve örf-adetlerinde hep bu sayılar yer almakta. Örneğin A.V. Anohin'in tesbit ettiği rivayete göre Tufan, 7 gün dünya çevresinde dolaşmış, 7 gün deprem olmuş, 7 gün dağlar ateş fışkırmış, 7 gün kar, yağmur yağmış¹⁰.

Bu sayılar şamanlık olma yolu hakkında bahsedilirken de geçmektedir. “Gelecek şaman 9 veya 7 yaşında hastalanır. Ruhsal hastalığı ise 3'ten 7 yaşına kadar sürer. Bu hastalıklar zamanında “gözü açılıyor” (yani şaman oluyor) derlerdi”¹¹. Ünlü şaman 3 defa başka başka kişi olarak dünyaya gelir. Bazı baksılar (şamanlar) hayvan kafatasını (kurban kesilen hayvan) alıp, kırmızıya boyuyorlar. Sonra da 7 oyuncak yapılır ve yedi çırak (mum) yakılırdı¹². Bu âdet daha sonraları ortaya çıkmıştır. Menşei çok eskilere dayanmamaktadır.

Şamanın ölümü ve dirilişiyle alakalı bir rivayette, şaman rüyasında her tarafına toplanmış ölen şaman ruhlarını görür. Onlar onun bedenini yararlar. Böylece 3 gün ya da 7 gün baygın halde yatar. Yemek de yenilmiyor, sonra da uyanır ve şaman olur¹³. Şamanlar arasında da basamaklar, sıfatlar mevcuttu. Ak şaman, kara şaman, büyük (ulu) şaman olarak adlandırılırlardı. Şamanlardaki en doruk nokta, ekstaz halinde iken sanki yedi basamaklı bir merdivenden yer altı katlarına iniyormuş farz olunan şeklidir. Orada cehennem dünyası hakimi olan

¹⁰ ANOHİN, A.V.: Materialı Po Şamanstve U Altaysev. SMAE., s. 18.

¹¹ KSEODFONTOV, G.V., Şamanizm İzbrannie Trudı (Publikatsii 1928-1929 g.g.) Tvorçesko-Proizvodstvennaya Firma “Sever-Yug”, Yakutsk., 1992, s. 42.

¹² BASİLOV, V.N.: Şamanstvo u Narodov Sredney Azii i Kazahstana, Moskva “Nauka”, 1992, s. 153.

¹³ KSENOFONTOV, G.V.: Şamanizm, İzbrannie Trudı (Publikatsii, 1928-1929 g.g.) Tvorçesko-Proizvodstvennaya Firma “Sever-Yug”, Yakutsk, 1992, s. 46.

Erlik Han'a yakarmakta, Bay Ülgen'i de anmakta ve geri dönmektedir¹⁴. Türklerin tarihinde bu sayıların önemi, ayrıca araştırılacak bir meseledir.

C - ÖLÜ GÖMME VE DEFİN ŞEKİLLERİ

Eski Türklerin dini inancı ve âdetleri üzerine malumat vermekte definler büyük rol oynamaktadır. Defin, bir etnik belirti öğelerinden biridir. Türklere has, adı "balbal" olarak isimlendirilen mezar üstündeki taşların eski Türk tarihindeki rolü oldukça bellidir. Balbal taşlar üzerine araştırmacılar: S.V. Kiselev, L.A. Evtyuhova, Yu. A. Şer, L.P. Kızlasov, M.M. Mannay-Dol, S.A. Pletneva, A.D. Graçtır. J.P. Roux'un görüşüne göre ise, öldürülmüş ya da kurban edilmiş düşmanları temsil eden şekilsiz yekpare taşlar, tanınmış ölülerin gömüt heykelcikleri olan ve "baba" veya "kamennaya baba'yı" diye adlandırılan taşlardır¹⁵. Bu taşlar soyut biçimli, simgesel bir dikili taşlardır. Bu atalarını tanıtan insan figürlü taşlardır. Rubruk'a göre Kıpçakların alelade definlerinde bulunan şeyler arasında 1- mezarın üzerinde yapılan kurganı (höyük), 2- ölü şerefine dikilen ve yüzü doğuya bakan heykeli saymaktadır¹⁶. Bazı görüşlerde de mezar üstündeki sayı ölenin öldürdüğü düşman sayısını göstermektedir. Barthold'a göre de aynı görüşte. 2 - bir görüşü Türkler tarafından ölülerin

¹⁴ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR-H.: a.g.e., s. 88.

¹⁵ ROUX, J.P.: Türklerin ve Moğolların Eski Dini, İstanbul 1994, s. 35.

¹⁶ BARTHOLD, W.: "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi, Meselesine Dair", Belleten, c. XI., Ankara, 1947, s. 517.

hatırası için konulmuştur¹⁷. Böylece bu balbal taşları dikme adetinin tam anlamı aydınlatılmamıştır.

Türkler’de ölüm ve cenaze usul ve adetleri konusunda kayda değer bir incelemeyi, Polonyalı araştırmacı E. Tryjarski’nin gerçekleştirdiği bellidir. Bunun dışında her zaman eski Türklerden haber veren Çin kaynakları da vardır. Bu Çin kaynakları boyunca, M.Ö. III. yy.’da Hunların ölülerini tabuta koyduklarını, bunların iç ve dış olmak üzere iki katlı olduğunu, tabutların altın ve gümüş işlemeli kumaş ve kürklerde örtüldüğünü bildiriyorlar ¹⁸.

Eskiden beri Türklerde ölümler için yemek ziyareti geleneği vardır. Ona da Türkler yoğışı demektedir. Bu günümüzde de bazı yerlerde devam etmektedir. Örneğin, Kırgızlar’da “ölenin aşı” olarak yapılmaktadır. Defin olayında ölümlerini yıkayıp, temizlediklerini “eşük” denilen bir kefene sardığı bilinmektedir (bakınız Güngör, H. Başlangıçtan ... a.g.e. s. 77). Ölen insanın atının kuyruğu kesilip, örölüp birlikte gömüldüğü kazılar sonucu ortaya çıkmaktadır. Bunun neden kaynaklandığı daha ortaya çıkmamıştır. Bu daha çok Pazırık kurganlarından çıkmıştır. Semerkant’ta yapılan kazı sonucu, erken Saka (VI-V M.Ö) dönemine ait kurgandan savaşta giyilen (korunmak için) baş giysisi¹⁹ ortaya çıkmıştır. Aynı başgiysinin her türlü devre ait kurganlardan çıkması, bu baş giysinin yüzyıllar değişmeden kullanıldığını göstermektedir.

¹⁷ BARTHOLD, W.: a.g.e., s. 516.

¹⁸ GÜNAY, Ü.-GÜNGÖR, M.: a.g.e., s. 73.

¹⁹ KUZMİNA, E.E.: “Bronzoviy Şlem iz Samarkanda”, S.A. 1958, 4, İzd. AN. SSR, s. 121.

Hayvan kemikleri, kap-kacak, at eyeri, üzengi, at cesetleri, silahlar, elbiseler, mücevherler, hayatta kullandığı eşyalar, hayvan heykelcikleri, mumyalanan ölümler (Hunlarda), koyun, boğa kemikleri, kuş ve kadın tasvirli yapılan buluntular. Zaman-baka, Horezm, Kazakistan, Altay, Sibirya, Talas, Yedisu, Tyan-Şan bölgelerindeki kurganlardan ortaya çıkmıştır. Ölünün yanında bunların da gömülmesi öbür hayat düşüncesini ve orada kullanacakları görüşleri olduğunu kanıtlamaktadır. Hatta Merv'e 12 km. kuzeybatıdaki Çirköö-Tepe'den M.S. I-III yy.'a ait Parfyan parası çıkmıştır²⁰. Buradan ticaretin de geliştiği görülmektedir. Belki de burası İpek Yolu'nun merkezi noktalarından birini oluşturan mekandı.

²⁰TRAPEZNIKOV, G.E.: "Bronzovaya Parfyanskaya Moneta I. v.n.e." S.A., 1962, 2, İzd AN. SSR. s. 225.

IV. BÖLÜM : ESKİ BOZKIR KAVİMLERİNİN İNANCININ GÜNÜMÜZ BOZKIR TOPLULUKLARININ İNANCINDAKİ İZLERİ

A - BOZKIRLARIN DOĞUSUNDA YAŞAYAN TOPLULUKLARDA ESKİ İNANÇLARIN İZLERİ

1 - Sibiryada Topluluklarında Eski İnançların İzleri

Çağdaş inançların geçmişten gelen kalıntıyı içerdığı, çok eski kökenli olduğu bellidir. Bunlar daha sonra kabul edilen dine, geleneklere yoğrularak girmiştir.

Çin kaynakları boyunca Sibiryada Türklerinde ölüyü çadıra koyup, yakınları da kurban keserlerdi (at, koyun) ilk mezarlarını çadır oluşturmaktaydı.

Sibiryada topluluklarında şamanizmin bazı parçaları günümüzde onların folklöründe yer almıştır. Şamanın extase halinde dans etmesi ve hayvan derisini giymesi, kuş tasvirlerini olduğu gibi folklörlerinde görmek mümkündür.

Başkurtlar'da hastaları kötü ruhlardan temizlemek ya da iyileştirmek için “alazlama” olayı da tâ eskiden gelmektedir.

Ateşe olan saygıları günümüzde de uygulanmaktadır. Örneğin, ateşi ayakla tepmek, suyla söndürmek âdeti bazı bölgelerde yoktur. “Alaz” töreni ise, günümüzde Nevruz kutlamasında yapılmaktadır.

Muska, eskiden beri gelen ve hâlâ bazı bölgelerde yaşama devam eden, hastalık, tehlike, nazar için yapılmaktadır. Muskaların üçgen şeklinde kıvrılmasında ilkel inançların etkisi olduğu söylenmektedir. Bu biçim gözün işareti olarak kabul edilir ve nazara karşı koruyacağı umulur ¹.

Defin olayında, mezar üstüne hayvan boynuzunun koyulması da totemizm inancının başka kavimlerden geçmesiyle, günümüze kadar gelmesidir.

2 - Orta Asya Topluluklarında Eski İnançların İzleri

Orta Asya topluluklarının eski inançlarından günümüze kadar gelen parçalarından biri, doğumdan önce mukaddes bir ağacın dibinde dua etmedir. Orada kurban kesilip, amaç edinilir. Günümüzde en çok Özbeklerde ve Güney Kırgızlarda çocuk dünyaya gelmeden kutsal bir yere gitmeyi amaç edinir. Çocuk dünyaya geldiğinde göbek saçından bir parça 4-5 yaşına kadar hiç kesilmez ve orada önceden amaç edildiği yere götürüp, kurban kesip ve sonra saç kesilir. Kutsal dedikleri yerlerdeki ağaca kumaş bağlama geleneği mevcuttur.

¹ ONARLIOĞLU: "Muska", Türk Ansiklopedisi, Ankara, 1976, c. XXV, s. 465.

Matem esnasında ağıt söylenirken ters oturulmaktadır. Bazı bölgelerde de yas esnasında mavi giyme geleneği mevcuttur. Bu da öbür dünya hayat anlayışını gösteriyor. Çünkü, bu renk semanın ve sınırsızlığın sembolüdür.

Eski dönemde takip yerini de alan kamlar, gittikçe Orta Asya ve Kazakistan'da İslâmıla yoğrulmuş bir şekil almıştır. Yukarıda bahsedilen bölgelerde kama bakışı denilip, bunlar herhangi bir hastayı kendi usulüne göre, daha çok ruhî yollardan efsun ve sihirle iyileştirmeye çalışır. Bunun yerini bazı yerlerde İslâm'dan gelen "mevla-moldo" diye adlandırılan güya imamlar, Kur'an'dan parça okumayla üfleme, sihirbazlık etme sonucu bir sentezi oluşturmaktadır.

Bazı bölgelerde erkek şamanın kadın giysisini giymesi, yardımcı kadın ruhlarıyla temas kurmakta kolaylık sağlamıştır². Bu durum Fars kökenli Taciklere komşu olan Türk boylarında daha çok uygulanmıştır. Aynı anda Özbekistan'a ait Semerkant'ta şaman için sofraya ayna batıya bakıyor olarak, duvara dayanır, ayna önüne şaman için para koyulur, sola da çay bardağı içi dolu suyla, sağa-kese (yemek tabağı) su ve koyun kanıyla ve küllü tepsi koyulurdu. Çay bardağı yanında, sofranın sol köşesinde ince yapılmış ekmek koyulurdu. Şaman bardağa parayı (demir para) atardı. Bardak üstüne kırk bir kamıştan mum (şam) yakarlar (Kamışın ucuna pamuk sarılır). Taşkent bölgesinde ise, onbir ekmek, tatlının yedi çeşidi ve helva koyulur³. Ayna, son dönemlerde Özbekler

² İNAN, A.: Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar, 4. baskı, Ankara, 1995.

³ BASİLOV, V.N.: Şamanstvo U Narodov Sredney Azii i Kazahstana, "Nauka", Moskva, 1962, s. 83-84.

dışında Nanaylarda da önemlidir. Yerdeki ayna gökten inmiştir düşüncesi vardır.

B - BOZKIRLARIN BATISINDA YAŞAYAN TOPLULUKLARDA ESKİ İNANÇLARIN İZLERİ

1 - Karadeniz'in Kuzeyinde Yaşayan Topluluklarda Eski İnançların İzleri

Eskiden bu bölgede yaşayan kavimlerden Peçenek, Uz ve Kumanların dinleri, bütün göçebe Türklerde olduğu gibi, bunların dini de “şamanlık”tı. Kaynaklarda da bu din hakkında birşey söylenmese bile, “şamanlık” bütün göçebelerde yayılmış olduğuna göre, Karadeniz'in kuzeyine gelenlerin bu hususta bir istisna teşkil etmedikleri muhakkaktır. Öldükten sonra öbür dünyada yaşandığı, itikadının da hakim olduğu anlaşılmıştır. Bu ölü ile birlikte mezara silahları, kaplar içinde yiyecekler, at veya koyun kafaları koyulduğundan bellidir.

Kumanlar, büyük bir kısmı İslâm ülkelerine yakınlıkları dolayısıyla müslümanlığın tesiri altında kalmışlardır. Esas kitlenin daha uzun zaman “şaman” olarak kaldığı anlaşıyor. Bu başlıca Kırım'da, Kafkaslarda ve İdil Bulgarları ülkesinde olmuştur ⁴.

⁴ KURAT, A.N.: IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadenizin Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, s. 105.

Geçmişte Hazarların tesiriyle belki bir miktar Kuman-Kıpçak zümresi Museviliği de kabul etmiştir. Kumalar, Hristiyanlığa veya Müslümanlığa intisap ettikten sonra da eski dinlerinin yani şamanlığı büsbütün bırakmamışlardı, kalıntıları devam etmiştir. Kumalarda balbal, ölen kimsenin heykeliydi. Balbalları çok çeşitlidir.

XVIII. yüzyıllarda Kazaklar arasında da mevcut olduğu tespit edilmiştir. Rusçadaki “bolvan” (Ahmak, kafasız, akılsız) tabiri işte bu Kumalardaki “Balbal”dan alınmıştır⁵.

Karadenizin kuzeyindeki bozkırlarda gelişmiş bir ticaret vardı⁶. Deniz kıyısında yaşayan bu kavimlerde, geçmişten günümüze kadar hayatlarında deniz etkili olagelmıştır.

Hemen hemen bütün kavimlerde olduğu gibi, bu topluluklarda da ağaca çaput bağlama amaç edinme alışkanlık, âdet haline gelmiştir.

Eskiden beri kutsal olarak sayılan kurganları ziyaret hâlâ devam etmektedir. Bu kültürlerin de, geleneklerinde sadece bir alışkanlık haline gelmiştir.

Karadeniz’in Kuzeyinde Yaşayan topluluklarda bazılarında hâlâ Göktanrı’ya önem vermeyle, mavi renginin önemi büyüktür.

⁵ KURAT, A.N.: a.g.e. s. 106.

⁶ DURMUŞ, İ.: “Sarmatlar’da Sosyal ve Ekonomik Hayat”, G.Ü. Fen-Edeb. Fak. Sosyal Bil. Dergisi, s. 187.

2 - Kafkaslarda Yaşayan Topluluklarda Eski İnançların İzleri

Dünyaya gelecek olan çocuğun kız ya da erkek olduğunu rüyadan öğrenme Kafkaslar'da yaşayan topluluklarda da mevcuttur. Hamile kadın rüyasında kılıç ya da bıçak görmesi, çocuğun erkek olacağını haber veriyordu.

Bir başka âdet nazara uğrayan adam okunur. Nazar değen adamın karşısına oturup, okuyan kişi nazarın çıkmasını, dağlara tepelere, hayvanlara gitmesini söyler.

Çoğu bölgelerde mevcudiyetini koruyan ağaca çaput bağlama, bu bölgelerde de mevcuttur. Bu dilek dileme için yapılmaktadır.

Ata mağaraları, ölenlerin defnedildiği yerler, her yerdeki Türk topluluklarında olduğu gibi, mukaddestir. Oralar temiz tutulur, ayrıca bakılır.

Kafkasya topluluklarının herkesten farklı olan ayrıcalığı aşırı derecede misafirperverliğidir. Birçok dilde konuşan boyların (olduğu) yaşadığı diller dağı Kafkasya'da büyüklere, atalara olan saygı günümüze kadar yerini korumuştur.

Altay topluluklarında coğrafik yer adlarını, insana ad olarak verme mevcut ise, Kafkasya'da coğrafik alanın dış görünüş şekliyle benzettiği hayvanın adı ya da eşya adıyla hitap edilerek, günümüze kadar gelmiştir. Örneğin, Ayu-Dağ, Kız-Kaya v.b.

3 - İran ve Anadolu'da Yaşayan Topluluklarda Eski İnançların İzleri

Bu bölgelerdeki topluluklarda, çocuk sahibi olmak isteyen analar, ata mezarlarını, evliyâ türbelerini ziyaret eder. Orada dilek diler.

Doğum öncesi çocuğun cinsiyetini tayin etmede ise, rüyaların rolü olduğuna inanılır. Kadın rüyasında pahalı elbiseler, takılar takmış olarak görürse, erkek çocuk, tersine ucuz şeyler giymiş görürse kız çocuk doğuracağına inanmış. Bu Anadolu'nun Erzurum bölgesinde tespit edilmiştir ⁷.

Yeni evlenen (çocuğun) gelinin kucığına, hemen bir erkek çocuk oturtmak, ilk çocuğunun erkek olacağı inancını vermektedir.

Cenaze olayında, evden cenaze çıkınca, evin içinde su kaynatılır ve buhar dumanının bütün evi kaplaması sağlanır. Su, cenazenin ardından dökülerek ters hareket yapılır. Bu hareketle ölenin ruhunun dönüp sevdiklerini beraberinde getirmesine engel olunmak istenir. Bu inanç, ata ruhuna bağlı inançlardan kalma. Yalnız inancın asıl anlamı kaybolmuş ve böylece bir iz olarak kalmıştır ⁸.

Orta Asya topluluklarında olduğu gibi İran ve Anadolu'daki toplulukların bazılarında da yas töreninde ağıt söyleme vardır. Bu yas töreninde beyaz giyme, bazı yerlerde siyah giyme gelenek ise, Orta Asya Türklerinde önce mavi, sonra siyah, 1 sene sonra da beyaz giyilir. Bazen para ile tutulan ağıt yakıcılar tutulur,

⁷ KALAFAT, Y.: Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri, Ankara 1995, s. 87.

⁸ KALAFAT, Y.: a.g.e., s. 124.

geride kalanların adına duyulan acıyı, ayrılıktan çekilen üzüntüyü, ağıt yakarak terennüm ederler.

Ölenin ardından, definden sonra unutulmadığı ve hatırlandığını, öbür dünyada rahat etmesi için arandığını, anıldığını göstermek için, ölümün üçünde, yedisinde, dokuzunda, kırkında ve ölümünün yıl dönümlerinde merasim yapılır ve ziyafetler verilir. Ölü aşı dökülür. Değişik bölgelerde değişik isimlerle; kırk ekmeği, kazma takırtısı, kırk yemeği, can aşı, kazma-kürek hakkı, hayat yemeği gibi söylenir.

Orta Asya bölgesinde ölü çıkan evin kadınları ters otururken, İran ve Anadolu topluluklarında ise elbiselerini ters giyerler. Bu ölenin ruhunun, geride kalanları beraberinde alıp götürmemesi için alınan bir tedbirdir.

Ayrıca bir fark, yas döneminin bittiğini belirten, ölü çıkan ev mensupları hamama gidip yıkanır. Ve böylece yas töreni bitmiş olur. Her cuma akşamı helva kavurmak, helva kavurma sırasında çıkan tatlı koku ile ruhların memnun olacağına, kokuyu duyanların helvadan yemesi halinde sevaba gireceğine inanılmaktadır⁹.

⁹ MELIKOFF, İ.: “Melva Töreni”, Tarih ve Toplum, 1985, s. 12-13.

SONUÇ

Araştırdığımız konu üzerine günümüze kadar bir monografinin bile vücuda gelmemesi, Türk tarihinde eksikliklerdir. İncelemeler yapan araştırmacılar da eski Türk dini üzerine ya mekan ya da zaman olarak sınırı tam netleştirememiştir, çok kapsamlı ele alınmıştır.

İlk önce bozkır adı verilen coğrafyanın sınırları her iki kaynakta (Rusça ve Türkçe) aynı olarak geçmemektedir. En azından günümüzün Kazakistan toprağı coğrafik olarak Orta Asya kavramına Rus kaynaklarında dahil olmamasına rağmen- Türkçe kaynaklarda, ya eski Türklerin yaşadığı anayurt olarak kabul edilen, bugünün Moğolistanı, Altay ve Tanrıdağları (Tyan-Şan) kapsamakta, ya da zamanımızda ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri bulunan ve Doğu Türkistan, eski terimiyle Turan kapsamaktadır. Çok geniş alanı kapsayan bozkır coğrafyasını Mançurya'dan Macaristan'a kadar ki olan bölgeler kapsamaktadır.

Araştırmacılar arasında eski Türklerin dini totemizm ya şamanizm ya da Göktanrı inancı diyen ilimadamlarının görüşleri ortaya çıkmıştır. Bozkır kavimlerine totemizm, komşu kavimlerden geçmiştir. Şamanizm, dinden ziyade sihri-mistik görünüşüdür. Bozkır kavimlerinden biri olan Türklerin asıl dini Göktanrı diniydi. Bu dinin yanında tabiat kuvvetleri ve atalar kültü birleşip, bir

sentez oluşturmuştur. Yalnız, bu kuvvetlere tapma, putlaştırma Türklerde olmamıştır.

Eski ağdan günümüze kadar gelen bazı kalıntılar, hayatta uygulanan parçalar geçmişte uygulanan dinî inançların bir bölümüdür. Kurban kesme unsuru, Türklerde hangi dini kabul etse de, bu unsuru hayatlarında eksiltmemiştir. Artık hayatta uyguladıkları dinle birlikte, Türk rf-detinin bir dalını oluşturmuştur. Yetmiş sene ve birbuçuk yüzyıl Rus siyaseti altında kalmış olan Türk Cumhuriyetleri de ateizm uygulama rejimi olsa dahi, kurban kesmi olayını unutmamış ve uygulamışlardır.

En çok dikkate değer bir problem, eskiağdan itibaren Türklerde kutsal sayılar (3, 7, 13, 17, 19, 40) mevcuttur. Htt günümüzde bile İşlmiyeti kabul etmelerine rağmen, ölüyü gömme sonucu yapılan âdetler (lnn , yedisi, kırkı, yıllığı) hemen hemen bütün Türk boylarında uygulanmaktadır. Bunun dışında alazlama, ateşe saygı, yönler ve renklerin açıklamaları belli bir derecede kendini koruyarak bugüne kadar gelmiştir.

Türklerin daha sonraları İşlmiyeti kabul etmeleri, benimsemeleri eskiden gelen dinî inanç ve örf-âdetlerine yatkın olmalarından kaynaklanmaktadır. Türklerde ly kefene sarma olayı genelde mevcut olduğu, Çin kaynakları sonucu ortaya çıkmıştır.

Eskiçağdan günümüze kadar gelen örf-detleri Türklerin geleneklerine yatkın ve benimsendiğinden kaynaklanmaktadır.

KAYNAKÇA

ABETEKOV, AK ve BARUZDİN, Yu. D.

- 1963 “Saka-Usunskie Pamyatniki Talasskoy Dolini”,
Arheologičeskie Pamyatniki Talasskoy Dolini, AN. Kirg.
SSR, 17-31.

ALEKSEEV, T.

- 1947 a “Altay Dağlarında Bulunan Eski Türk Mezarları” **Belleten**, s.
43, 569.

ALEKSEEV, T.

- 1958 b “Trudı Kirgizskoy Arheologo-Etnografičeskoy Ekspeditsii”,
No. 2, Sovetskaya Etnografya, 154-156.

ALTMAN, M.

- 1937 “K voprosu o rodovih perejtkah u Sayano-Altaytsev”,
Sovetskaya Etnografya. II-III, Leningrad, İzd. AN, SSR,
126-128.

ARSLANOVA, F.N.

- 1975 “Kurganı s usami Vostoçnogo Kazahstana”, **Drevnosti Kazahstana**, Alma-Ata, “Nauka” Koız. SSR, 116-129.

ARTAMONOV, M.I.

- 1968 “Proishojdenie Skifskogo İskusstva” **Sovetskaya Arheologia**, İzd. “Nauka” IV, 27-46.

AYDIN, MEHMET

- 1994 “Şamanizmin Eski Türk Dinî Hayatı İle İlişkisi” **XI. TT. Kongresi**, Ankara, 5-9 Eylül, 1990’da Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, Ankara 487-500.

BARTHOLD, V.V.

- 1947 a “Türkler’de ve Moğollar’da Defin Merasimi Meselesine Dair”, **Belleten**, c. XI, s. 41-44, TTK. Ankara, 515-539.

BARTHOLD, V.V.

- 1963 a **Soçinenia**, c. I-II Bölüm I. İzd. Vostoçnoy Literaturı, Moskva.

BASILOV, V. N.

- 1992 **Şamanstvo u narodov Sredney Azii i Kazahstana,**
 “Nauka”, Moskva

BASKAKOV, N..A.

- 1973 “Duşa v drevnih verovaniyah Tyurkov Altaya” (Terminı, ih
 značenje i etimologia) **Sovetskaya Etnografya**, V, İzd
 “Nauka”, Moskva 108-113.

BAYELİEVA, T.D.

- 1972 “Doislamskie verovania i perejitki u Kirgizov”, Pod.
 redaksiyey Abramzon Frenze, 168, **Sovetskaya Etnografya**,
 1973, V, İzd. “Nauka” Moskva, 166-168.

BERTAGAEV, T.A.

- 1973 “Kult bogini-materi i ognya u mongolskih plemen”,
 Sovetskaya Etnografya, VI, 120-126.

BLOCH, M.

- 1985 **Tarihin Savunuşu ya da Tarihçilik Mesleği** (Çev. Mehmet
 Ali Kılıçbay) Ankara.

BUTİNOVA, M.S.

- 1973 “Problemi proishojdenia i rannih form religii v muzeyneh ekspozitsiyah”, *Sovetskaya Etnografya*, V, 17-26.

CHADWICK, Nora

- 1996 “Şaman”, *Bilig III*, (çev. Ali Abbas Çınar-Gamze Yamaç), 102-115.

ÇLENOVA, L.N.

- 1963 “Pamyakniki Perehodnogo Karasuk-Tagorskogo vremeni v Minuisinskoy Kotlovina”, *Sovetskaya Arheologia*, III, Moskva, 1963, 48-66.

ÇOROEV ve ÖMÜRBEKOV,

- 1997 *Kırgızdardın cana Kırgızstan Tarihi*, Bişkek.

ÇULANOV, Yu. G.

- 1963 “Novie pamyatniki epohi bronzi Ferganskoy dolini”, *Sovetskaya Arheologia*, IV, 194-199.

DEVLET, M.A.

- 1962 “Kamennaya Figunke Andronovskogo vremeni”, *Sovetskaya Arheologia II*. İzd AN, SSR, 203-205.

DEVLET, M.A.

- 1968 "İz istorii asvoenia metallurgii jeleza na Srednem Enisee",
Sovetskaya Arheologia, İzd. "Nauka", I, 28-38.

DONUK, A.

- 1968 "Eski Türk Dini Şamanizm mi idi?" **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, s. XIV, 7-12.

Domusulmanskıe verovania; obryadı v Sredney Azii, İzd.
"Nauka", Glavnoya Redaksiya Vostochnoy Literaturı, Moskva.

DURMUŞ İ.

- 1993 a **İskitler**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara
- 1996 b "Sarmatlar'da Sosyal ve Ekonomik Hayat" **GÜFEF Sos. Bil. Dergisi**, 1996, C. 1, s. 187-190

GAPONENKO, V.P.

Naskalniye izobrajenia Talasskoy Dolini

GERASİMOV, M.M.

- 1958 "Paletitiçeskaya Stoyanka malta" (Raskopki 1956-1957)
Sovetskaya Etnografya, III, İzd. AN. SSR, Moskva, 28-52.

GARAÇ, A. D.

- 1968 "Drevneyšie Tyurkskie pogrebeni a s sojjeniem v Sentralnoy Azii," **İstoria Arheologia, etnografya Sredney Azii**, Moskva.

GROMOV, G.G.

- 1980 "Nekotoriye sporniye voprosı izuçenia religii", **Sovetskaya Etnografya**, V, İzd "Nauka", 72-83.

GRİGULEVİÇ, İ.R.

- 1980 "O sosalnoy roli religii" (Misli religie veda po povadu misley etnografa) **Sovetskaya Etnografya**, VI, İzd. "Nauka", 61-65.

GOHMAN, İ.İ.

- 1973 "Rol Andronovskogo Komponenta v formirovanii Yujnosibirskoy Rası", **Sovetskaya Etnografya**, II, İzd. "Nauka", Moskva, 96-106.

GÖKALP, Z.

- 1974 **Türk Medeniyeti Tarihi-I**, Türk Kültür Yayın, İstanbul, 36-117.

GUMİLEV, L.N.

- 1967 **Drevnie Tyurkı AN.SSSR, İnstitut Narodov Azii, İzd**
 “Nauka” Glaunaya Redaksiya Vostoçnoy Literaturı”,
 Moskva.

GÜNGÖR, HARUN ve GÜNAY.

- 1997 **Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Ocak**
 Yayınları.

HAZANOV, A.

- 1973 **Skifskoe Jreçestvo, Sovetskaya Etnografya, VI, 41-51.**

İNAN, ABDÜLKADİR

- 1995 **Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar,**
 4. Baskı, TTK, Ankara.

İNOSTRANTSEV

- 1950 **“Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz”, Belleten, s.**
 53, 45.

İVANOVA, L.A.

- 1968 **“O razliçiah Keramiçeskih Traditsiy Afanasevskoy Kultur”,**
 Sovetskaya Arheologia, II, İzd. “Nauka”, 251-254.

JUKOVSKAYA, N. L.

- 1970 “Kvoprosu o tipologičeski shodnih yavleniyah v šamanstue; buddizme”, *Sovetskaya Etnografya*, VI, İzd, “Nauka”, Moskva, 36-46.

KADIRBAYEV, M.K.

- 1975 “Zoomorfne kostyanie plastini iz Severnogo Kazahstana”, *Drevnosti Kazahstana*, Alma-Ata, “Nauka”, Kaz. SSR, 130-140.

KAFESOĞLU, İ.

- 1980 *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara

KARTAL, M.

- 1971 *Komünizmin Dış Politikası*, Ankara

KEREYTON, R.

- 1980 “Mifologičeskie Personaji Traditisionnih verovaniy Nogaysev”, *Sovetskaya Etnografya*, İzd “Nauka”, II, 117-128.

KIZLASOV, L.

- 1962 “Afanasevskie Kurganı na rekah Uybati Byur”, **Sovetskaya Arheologia**, II, İzd. AN. SSR, 112-123.

KLEYN, L.

- 1962 “Katakombniye pamyatniki epohi bronzii porblema videleniya Arheologičeskih kultur”; **Sovetskaya Arheologia**, II, AN, SSR, 26-38.

KOZLOV, V.

- 1970 “Etnos i ekonomika Etničeskaya i ekonomi českaya obşosti”, **Sovetskaya Etnografya**, VI, İzd, “Nauka”, Moskva, 47-61.

KOCOMBERDİEV, İ.

- 1963 “Katakombniye pamyatniki Talasskoy Dolını”, **Arheologičeskie pamyatniki Talasskoy dolını**, Frunze, AN Kirg. SSR, 37-77.

KRIVELEV, İ.A.

- 1980 “O suşestvennom i nesuşestvennom v izučenii religii”, **Sovetskaya Etnografya**, İzd “Nauka”, I, 72-79.

KSENOFONTON, G.

- 1992 **Şamanizm İrbranniye Trudı** (Publitsii 1928-1929 gg)
 Tvorçesko-proizvodstvennaye firma” Sever-Yug”, Yakutsk.

KUDRYAŞEV, G. ve KREMLEVA, İ.

- 1973 **“Konferentsia po problemam religioznogo sinkretizma”,**
 Sovetskaya Etnografya, VI, İzd “Nauka”, Moskva, 153-156.

KUZMİNA, E. Σ.

- 1958 a **“Mogilnik Zaman-Baba” (K voprosu o kulturnih svyazyah**
 naselenia dolini nijnego Zeravşana V III-II tysyaçiletiah do
 n.e) Sovetskaya Etnografya, II, İzd. AN., SSR, Moskva, 24-
 33.

KUZMİNA, E. Σ.

- 1958 b **“Bronzoviy şlyom iz Samarkanda”, Sovetskaya Arheologia,**
 IV, İzd. AN. SSR, 120-126.

KUZMİNA, E. Σ.

- 1968 c **“Nekotorie spornie voprosı istorii Pervobitnoy Kulturi i**
 Nizavyah Zeravşana”, Sovetskaya Arheologia, II, İzd.
 “Nauke”.

LEVAŞEVA, V.P.

- 1958 “K voprosu o mestnih osobennostyah v pogrebeniah Togarskoy kulturi”, *Sovetskaya Arheologia*, I, İzd. An SSR, 171-181.

MALOV, S.E.

- 1915a **Şamanstva i Sartov Vostočnogo Turkestana.**

MALOV, S.E.

- 1958 b **Panyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti. Tekstı i issledovania**, İzd. AN. SSR, Moskva-Leningrad.

MARKOV, G. E.

- 1970 “Nekotoriye problemi obsestvennoy organizatsii kočevnikov Azii”, *Sovetskaya Etnografya*, VI, 74-90, Moskva.

MASAO, MORI

- “Kuzey Asya’daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 209-225.

MASSON, V. M.

- 1968 "Otkritiye Monumentalnoy Arhitektury Epohi Bronzy v Yujnom Turkmenistane" *Sovetskaya Arheologia*, II, İzd. "Nauka", 246-250.

MİLLİYET GAZETESİ

- 1988 "Dinimiz Şaman Diyen Altaylılar", 20 Ekim, 11.

MİNKYAVİÇUS, Ya. V.

- 1980 "O soderjaniy religii", *Sovetskaya Etnografya*, IV, İzd. "Nauka", 88-97.
- 1995 **Moğolların Gizli Tarihi** (Çev. A. Temir) TTK. Ankara

MONGAYT, A.L.

- 1962 "Arheologia i Religia", SA. II, İzd. AN. SSR, 3-10.

MORAN, A.

Dinler Tarihi, İstanbul.

MURAVYEV, Yu.A.

- 1980 "Religia i vera, illyuria, znanie", *Sovetskaya Etnografya*, IV, İzd. "Nauka", 80-87.

NAGODİL, O.

- 1958 "İz istoii problemi matriarhata", **Sovetskaya Etnografya**, III, İzd. AN, SSSR, Moskva, 101-109.

NIKONOV, V. A.

- 1973 "Obıçay suyazannıh imen u Tyurkoyazıçnıh narodov", **Sovetskaya Etnografya**, VI, İzd, "Nauka", Moskva, 82-89.
- 1959 "Novaya vıstavka istorii religii i ateizma" (Proishojdenie religii) **Sovetskaya Etnografya**, II, 145-148.

OKLADNİKOV, A.P.

- **Pervobıtınnaya Religia, İstoria Religii**
- 1909 "Polza" Knigoizdatelstvo, Moskva, Narodnyıy Universitet
Seria Nauk Obşestvenno Gumanitarnıh.
- 1968 V.M. Masson: "Srednyaya Aziya i Drevniy Vostok", M.L.,
Sovetskaya Arheologia, I, İzd, "Nauka", 1964.

POPOV, A.A.

- 1958 "Perejitki drevnih doreligioznıh vozzreniy Dolganov na prirodu", **Sovetskaya Etnografya**, II, İzd. AN, SSSR, Moskva, 77-79.

POTAPOV, L.P.

- 1991 **Altayskiy Şamanizm**, Leningrad "Nauka", Leningradskoe
otdelenie.

RADLOFF, W.

- 1986 **Sibiryadan Seçmeler**. Kültür ve Turizm Bak. Yay. (Çev. A.
Temir) Ankara.

ROUX, JEAN-POUL

- 1994 **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, çev. Aykut Kazancıgil,
İstanbul.

SAADET, ÇAĞATAY

- 1969 **Türkçe Dinî Tabirler**. Necati Lugal Armağanından
ayrışım, TTK, Ankara

SEMENOV, YU. İ.

- 1980 "O suşnosti Religii", **Sovetskaya Etnografya**, II, İzd.
"Nauka", 49-64.

SOROKİN, S.S.

- 1968 "Drevnie Kamenniye İzvayaniya Yujnogo Altaya",
Sovetskaya Arheologia, I, İzd. "Nauka", 261-262.

SİPEROVİÇ, V. Ya.

- 1962 “Kamennoe orudie iz pos. Bortsovski v Altayskom Krae”,
Sovetskaya Arheologia, II, İzd. AN, SSR, 201-203.

TARHAN, TANER

- 1970 “Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi”, İ.Ü.E.F. Tarih
Dergisi, İst. Fak. Matbaası, İstanbul 17-32.

TOGAN, ZEKİ VELİDİ

- 1950 Tarihde Usül, İstanbul

TOKAREV, S.A.

- 1990 Ranniye Formı Religii, Moskva, İzd. Politiceskoy Literaturı.

TOLSTOV, S. P.

- 1958 “Harezmskaya Arheologo-Etnograficeskaya Ekspeditsia
1955-1959 gg”, Sovetskaya Arheologia, I, İzd. AN, SSR,
106,134.

TRAPEZNİROV, G. Σ

- 1962 “Bronzovaya Parfyanskaya Moneta I v. n.e.”, Sovetskaya
Arheologia, II, İzd. AN, SSSR, 225.

TURAN, OSMAN

1942 **Oniki Hayvanlı Türk Takvimi I-II.**

ŞAHNOVİÇ, M.İ.

1980 “Razvivat issledovanie problem religii” **Sovetskaya Etnografya**, İzd. “Nauka” V, 84-87.

SERDAKOV, V.N.

1980 “O glavnom v ponimanii religii”, **Sovetskaya Etnografya**, II, İzd. “Nauka”, 64-72.

ŞER, YA. A.

1963 "Pamyatniki Altaysko-Orhonskih Tyurok na Tyan-Şane", **Sovetskaya Arheologia**, IV, 158-165.

URSTANBEKOV, B.U. ve ÇOROEV, T.

1990 **Kırgız Tarihi**, Frunze.

VAYNŞTEYN, S.İ.

1968 “K roprosu o proishojdenii demovodstva”. **İstoria Arheologia i etnografya Sredney Azii**, Moskva, 360-363.

- 1972 **Īstoricheskaya etnografiya Tuvinsev. Problemi kočevnogo
hozyaystva.** Moskva, 394.

VINOGRADOV, A. V. ITĪNA, M.A.

- 1968 “Srednyaya Azia v epohu kaminya i bronzi”, **Sovetskaya
Arheologia I**, Īzd. “Nauka”, Moskva-Leningrad, 1966, 300 s.
Redaktor Masson V.

VOROBYEVA, M.G.

- 1958 “Īz istorii Drevnego Horezma”, **Sovetskaya Arheologia, I**,
Īzd. AN. SSR, 253-262.

ZELENIN, D.K.

- 1937 “Problema Pervobitnoy Religii”, **Sovetskaya Etnografiya**,
IV, Īzd. AN SSR, 3-16.

SÖZLÜK

Ayin : Dinsel tören

Animizm : Latince animal, ruh, canlılık anlamında.

Ayzıt : Yakutlar'da bereket ve doğum tanrıçası.

Ak şaman, : Orta Asya topluluklarındaki ikiliktir. (dualizm) Bu ikilikten

Kara Şaman İran tesirini görmek mümkündür.

Albis, Albastı, : Fena ruh (kötü ruh) anlamında

Albarsti

Alaz : Eski Türklerde yeşil çamdan bir parça kurutup, yakarak çıktığı dumanını yaşadığı ortama yayma işi. Günümüzde Nevruz bayramında bazı bölgelerde uygulanmaktadır.

Bakışı : I. Bahşi. Eski Türk Sözlüğünü oluşturanlar, Çincedeki başı, "bağ-si" -öğretmen, hoca manasından çıkarıyor.

II. Türkçe bak'tan iyileştir gibi anlamdan çıktığını savunan müelliflerde var.

III. V.V. Barthold'un görüşüne göre, Türk-Moğol budizmiyle gelmiştir.

IV. Çok eskiye dayanmamakla daha sonraları ortaya çıkmış kelimedir.

Bay Ülgen : Altaylı şamanların en ulu tanrısı. Bereket tanrısı.

Cel : Salgın, Cennette yaşayan bu fânî dünyadaki gibi aynı yaşam tarzı olduğu anlayışı mevcut. Diğer bir isim aruu körmösler.

Cula : Ruhun istihalesi, yani ruhun biçim değiştirmesidir.

I. Ruh 1. Ruh, esans. 2. Ölenin ruhu (Radloff'un görüşü)

II. Genel Türkçede mevcut olan cul=yul=yulmaktan ya da Moğolcadaki Julea'le ilişkili olabilir.

Duana : Derviş,. kalender.

Dard : İran ve Hind arası, karışımı halk.

Erlik : Altay görüşüne göre, karanlıklar dünyasındaki tanrılar.

Esprits : Tanrılar ve ruhlar.

Extase : Ruhun uçuşu. Göklere yükselmesi, yeraltlarına inmesi.

- Exogamie** : Dışarıdan evlenme.
- Efsun** : Afsun, büyü anlamında. Farsça kelime.
- Elviçi** : Altay-Sayan halklarında bazen şamana verilen isim.
- Eşük** : Bazı bölgelerde Eski Türklerin kefene verdiği isim,
- Falbin** : Arapça “fol”-takdir, “bin”-Fars kökenli didanın mastarıdır.
- Folçi** : Palçı, “fol”, Türkçesi “çi” mesleği bildiren ek.
- Fetişizm** : Fransızca Fe'tiche, Portekizce fe itiço, sihir anlamında.
- Hüda** : Farsça kelime. Tanrı anlamındadır. Farsî etnik grupların etkisiyle bazı Türk boylarına da geçmiştir.
- Hybride** : Melez.
- İduk** : Kutsal, ıyık anlamındadır. Telaffuz edilme şekli Altaylılara hastır.
- Kuday** : Hüdâ. Farsça Tanrı anlamındadır.
- Kut** : I iktidar II. Kısmet, şans.
- Kam** : Eski Türklerde şamana verilen ad.
- Kalender** : Fakir derviş

Karındaş : Kelimenin temelini karın oluşturmakta. Bir anneden olanlar. Buradan görüldüğü gibi, anne meydana öne sürülmektedir.

Mit : Mitoloji. Tarih öncesine dayanan efsane.

Menkıbe : Çoğu, tanınmış veya tarihe geçmiş kimselere değin hikaye.

Mana : Toteme bağlı bütün insanlarda, bütün varlıklarda bulunduğu inanılan ve dokunuduğu her şeyi kutsallaştırıcı, gizli bir kuvvet tasavvurunu ihtiva eden totemcilik (Kelime. Z. Gökalp “mana” ile “kut” kelimesini, kavramını birbirine karıştırmıştır.

Mevla : Moldo. Daha sonra İslamiyet dolayısıyla girmiş ve şamanizmde de büyük rol oynamaya başlamıştır.

Mecusi : Farsça kelime. Asıl menşeî Süryanice Ateşperest anlamında.

Mezar : Bu kelimeyi ifade eden Kereksür, Kegür, Kurgan, Oba, Bark, Kümbet, Türbe gibi kelimeler de kullanılıyor.

Nazurizm : Tabiatçılık

Neondertalets : İlkel toplumdaki insana verilen ad.

Ogon : I. Türklerin tös'üne karşılık Moğolların kullandığı Moğolca bir tabirdir.

II. Totem telakkisi. İhtimal Türkçe ong (Oon-sağ, doğru, uğur) kökünden türemiştir. Yalnız bu kelime "totem" manasına geçip, yalnız Moğolcada yaşamıştır.

Oyun : Udoyan. Sibirya'daki şaman adlarıdır.

Ötüken : I. Türkçe ötüğ, ötüğ, ötüğcü; Dilek, dua niyaz edilen yer anlamındadır.

II. Ötüğcü. Kırgızlar'da ayakkabıcı anlamındadır.

Psukha : Ruh. Yunanca "üfleme" anlamında.

Pari : Peri. Ölenin canı, ruhu anlamında. En çok Özbek, Taciklerde kullanılıyor. Şamana yardım eden ruhlar. Basilov: Dard dilinden geliyor. Malov : pari-ruh, hondon- okumak anlamında.

Sahir : Sihir, sıykır.

Sür : I. Eşya, insan tasvirleri

II. Hayali,

III. İnsan ruhunun şekillere girmesi.

IV. Sürün Hakasça, ruh, hayal. Moğolca azamet.

Şuringa : Totemin taştan veya tahta parçalarından semboller yapılan putlara denir.

Toyun : Türkçeye Çince'den geçmiştir. (tao-zen)

Teolog : İlahiyatçı, Din üzerine araştıran adam.

Tanrı (Tenri) : I. Türk milletinin hayat ve istiklaliyle ilgilenen bir “ulu varlık” durumundadır.

II. İ. Kafesoğlu'na göre Türkçenin asıl sözlerinden biridir.

Çin kaynağı (209-174 M.Ö.) Şi-kî'de, Han-Tar-hu'su Mo-tun'un ünvanları arasında geçmekte. Sümerlerdeki “dingirle” kökeni aynı olmamasını zamana bağlıyor. Sümerler 5000 yıl önce, Hunlar 2500 yıl onlardan sonra.

Totem : Ototeman (oto, boy, klan) Benim boyum, benim klanım anlamında. Kuzey Amerika Kızılderililerinde Algonkinlerin dilinden gelme.

Tantarizm : Moğollar için tipik olduğu gibi tespit edilen kafatası kültü.

Tenasüh : Bedenden ayrılan ruhun başka bir cisme girmesi.

Tayan : Nom, Türk dininin ruhanî reislerine “tayan” adını verirlerdi (Z. Gökalp'in görüşüne göre).

Tatar : Tat-eri tabiri.

Tös : I. Töz, asıl, kök, menşe manasındadır. Altaylılarda.

II. Putlar totem “şuringaları” değil, daha ziyade ata ruhlarının timsalleridir.

Umay : I. Humâ. Hind-İran kökenli olduğu görüşü mevcut.

II. Anne anlamına gelen isimdir.

Uçmak : Vambéry'nin Cennet terimi yerine kullandığı bu kelimeyi, Roux hata olarak görüyor.

Uçuk : Kazaklar'da kurban kesme zamanındaki dinî merasim.

Üzüt : I. Altaylılar'da yer altındaki padişah Erlik'in elinde elçi, hizmetçi olan ruhlar anlamında.

II. V. Verbitski, V. Radloff'a göre, ölen insanın ruhu.

III. Moğolcada nefret edilecek ruh anlamındadır.

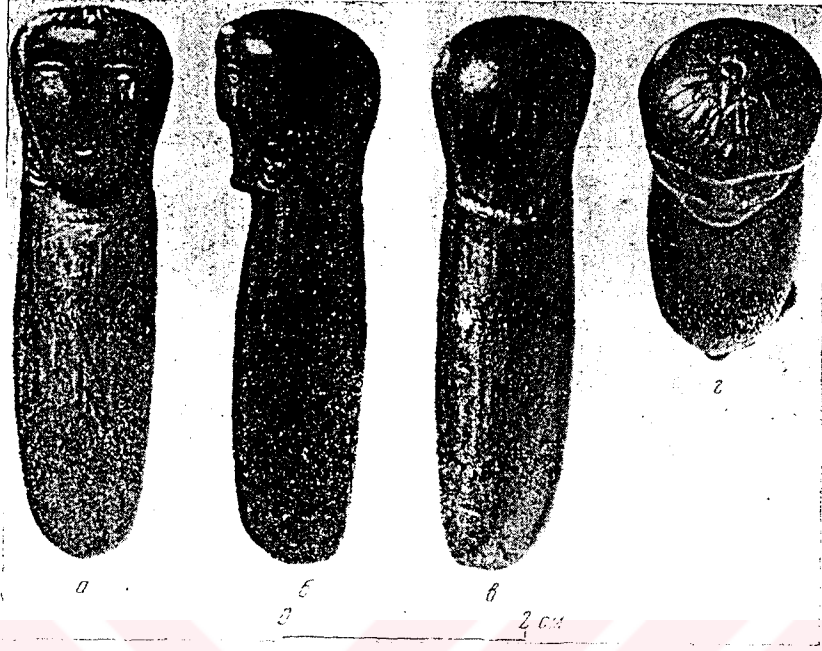
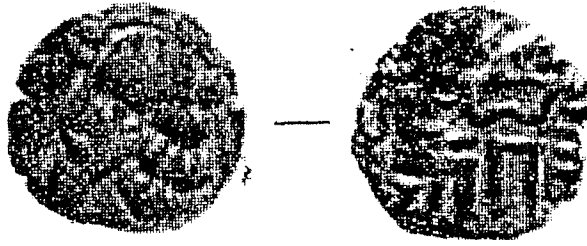

Рис. 1. Каменная фигурка из Боградского района Хакасской АО

Andronovo kültürüne ait, Hakasya'daki Bograd bölgesinden bulunan balbal taşlar

Merv'e 12 km kuzey-batıdaki Çirköö-Tepe'de bulunan I-III yüzyıllara ait eşyalar içinden bulunan bronz Parfyan parası.

Рис. 6.

На рисунке фигура верблюда не показана.

103

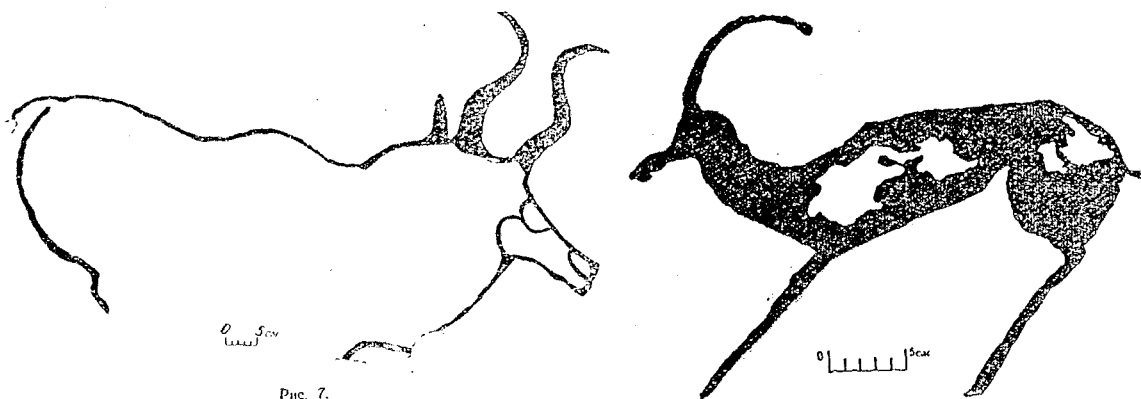

Рис. 7.

Talas bölgesinde bulunan hayvan tasvirleri (Kırgızistan)

Рис. 1

1, 2, 4 — Кичине-Кемир, ушеле Дайларан; 3 — Иссык-Куль, Талды-Су; 5 — Иссык-Куль, Джиргалан; 6 — Иссык-Куль, Ново-Константиновка

Кыргызстан'дагы бөлгелерде булунан балбал ташларын түрлөрү

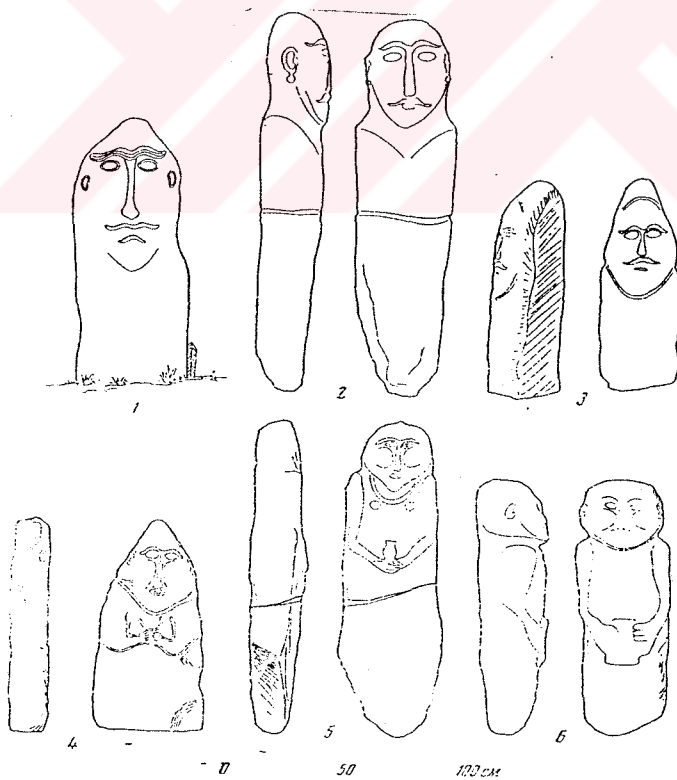

Рис. 2

1 — Сон-Куль, Сары-Булак; 2 — Чон-Кемин, Тегтримты; 3 — Иссык-Куль; 4 — Иссык-Куль, Ново-Константиновка; 5 — Сон-Куль, Кош-Булак; 6 — Чон-Кемин, Джае

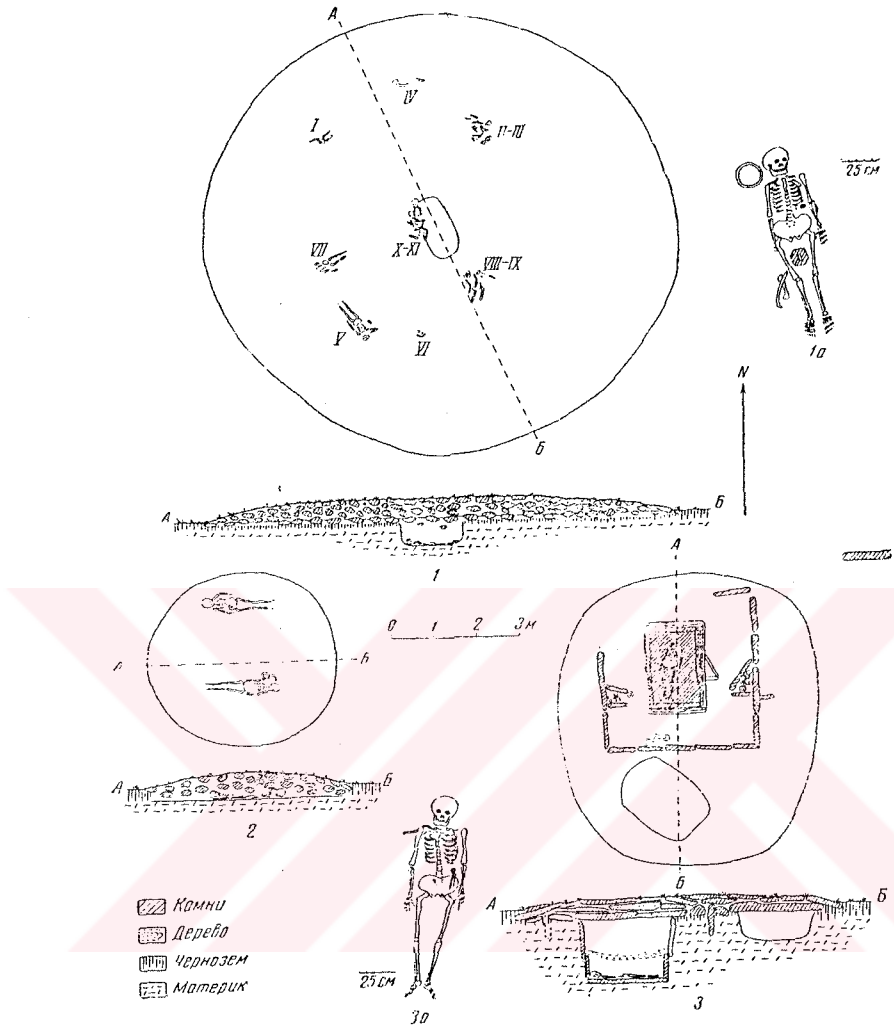

Рис. 1. Планы и профили курганов

1 — курган № 1 близ Капчальского баритового рудника; 1а — основное погребение в том же кургане; 2 — курган № 2, там же; 3 — каменный курган близ улуса Мохова; 3а — основное погребение

1935 yılında Minusinsk Müzesi'nin yaptığı kazı sonucu Hakasya'da yapılan kazı planı. Kurganın planı ve profili

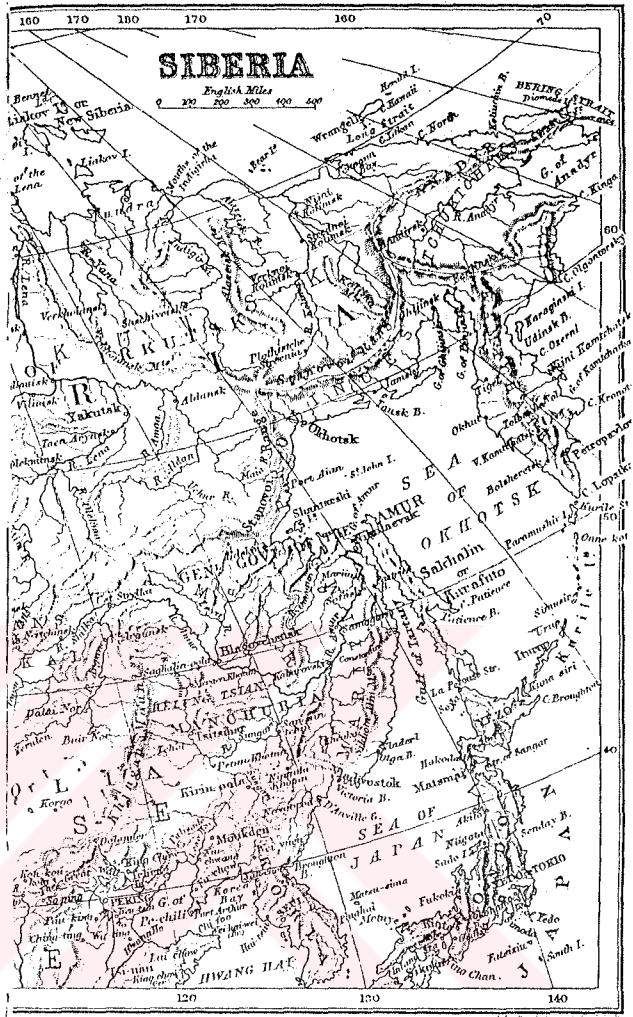
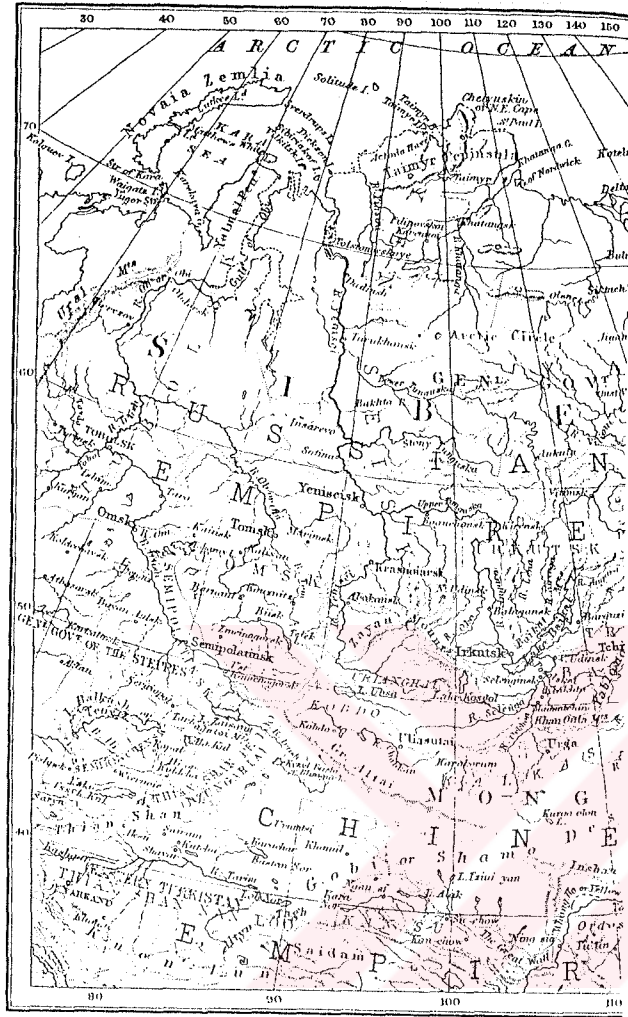

Рис. 2.

Рис. 1.

Talas bölgesinden bulunan hayvan tasvirleri

Sibirya'nın Haritası